T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TÜRKÇEDE CANSIZ TABİATLA İLGİLİ KELİMELER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Hale Nur AKGÜL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Ankara – 2008

T.C.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ ve EDEBİYATI ANABİLİM DALI
TÜRK DİLİ BİLİM DALI

TÜRKÇEDE CANSIZ TABİATLA İLGİLİ KELİMELER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
Hale Nur AKGÜL

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

Ankara – 2008

ONAY

[Hale Nur Akgül] tarafından hazırlanan "[Türkçede Cansız Tabiatla İlgili Kelimeler]" başlıklı bu çalışma, [16.09.2008] tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda [oybirliği/~~oyçokluğu~~] ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından [Türk Dili ve Edebiyatı/Türk Dili] dalında [Yüksek Lisans] tezi olarak kabul edilmiştir.

.....

[Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN] (Başkan)

.....

[Prof. Dr. Fatma ÖZKAN]

.....

[Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU]

ÖNSÖZ

Bu tezi başlangıçtan günümüze kadar Türkçede cansız tabiatla ilgili kelimelerin ses ve anlam değişikliklerini gösterebilmek ve Türkçenin tabiata dayalı söz varlığını tespit edebilmek amacıyla hazırlamaya çalıştım.

Bu tez çalışmasında ilk metinlerden bu yana Türk dilinde kullanılan cansız tabiatla ilgili kelimeler tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmaya Türk dilinin ilk yazılı belgeleri olan Orhun Yazıtlarının incelenmesi ile başlanmış, daha sonra VIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonuna kadar yazılmış ve ulaşılabilen eserler incelenmiştir.

Belli başlı yüz dört eser incelenmiştir. Öncelikli olarak yazıldığı dönemin özelliklerini en iyi yansıtan sözlükler ile eserlerin dizinleri incelenmiş; incelenen sözlük ve dizinlerde geçen tabiat kelimeleri tek tek fişlenmiş ve bu fişlerin, gök, yer, su, maden ve bunlarla ilgili fiiller olmak üzere sekiz bölüme ayrılması sağlanmıştır.

Tezin metin kısmı sekiz bölüme ayrılmıştır ve bu bölümler sözlük biçiminde hazırlanmıştır. *Gök ve gökle ilgili isimler* birinci bölümü; *yer ve yerle ilgili isimler* ikinci bölümü; *su ve su ile ilgili isimler* üçüncü bölümü; *maden ve madenlerle ilgili isimler* dördüncü bölümü; *gök ve gökle ilgili fiiller* beşinci bölümü; *yer ve yerle ilgili fiiller* altıncı bölümü; *su ve su ile ilgili fiiller* yedinci bölümü ve *maden ve madenlerle ilgili fiiller* de sekizinci bölümü oluşturur. Eserlerin fişlenmesi sırasında fişler üzerinde girecekleri bölüm belirlenmiştir. Daha sonra her bölümün kendi fişleri alfabetik olarak dizilmiş, kelimelerin bugünkü Türkiye Türkçesindeki karşılıkları gösterilmiş; kelimelerin hangi metinlerde ne gibi şekillerde ve anlamlarda yer aldığı da belirtilmeye çalışılmıştır.

Metinlerin alındığı eser isimlerinin kısaltmaları, kelime anlamının yanında parantez içerisinde gösterilmiştir. Metinlerde farklı şekilde geçen kelimeler, ayrı maddelerde gösterilmiştir.

Bazı kelimelerin okunuşu ve anlamıyla ilgili açıklamalar dipnotlarda ayrıca gösterilmiştir.

Bu çalışmada Eski Türkçe; Köktürk, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini içerir. Karahanlı dönemi kelimeleri Eski Türkçe içerisinde belirtilmiştir.

Türkçede cansız tabiatla ilgili kelimeleri tespit ederken metinlerde geçen kelime şekillerinin imlâ düzenlerinin korunmasına çalışılmakla beraber bazı sesler için ortak bir imlâ belirlenmiştir. Örneğin, ‘ḳ’ işareti yerine ‘k’; ‘ġ’ yerine ‘g’; ‘dh’ ve ‘ḍ’ yerine ‘ḏ’; ‘ŋ’ ile ‘n͡g’ işaretlerinin yerine de ‘ñ’ kullanılması uygun görülmüş; ‘ä’, ‘ė’, ‘ḥ’, ‘ḫ’, ’q’, ’w’, ‘ż’ gibi bazı harflerin yazımı ise korunmuştur.

Bu tez çalışmasında Türk dilinin tarihî metinlerine dayanarak Türkçede cansız tabiatla ilgili kelimelerin sözlüğü hazırlanmaya ve Türkçenin tabiata dayalı söz varlığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Bu tez çalışmasında yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım sayın Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN Hocama teşekkürlerimi sunarım.

Ankara - 2008 Hale Nur AKGÜL

İÇİNDEKİLER

Önsöz i
İçindekiler iii
Taranan Eserler ve Kısaltmaları.....iv
Diğer Kısaltmalar viii
Giriş 1

I. Bölüm

1. Gök ve Gökle İlgili İsimler 5

II. Bölüm

2. Yer ve Yerle İlgili İsimler 20

III. Bölüm

3. Su ve Su İle İlgili İsimler 30

IV. Bölüm

4. Maden ve Madenlerle İlgili İsimler 42

V. Bölüm

5. Gök ve Gökle İlgili Fiiller 49

VI. Bölüm

6. Yer ve Yerle İlgili Fiiller 68

VII. Bölüm

7. Su ve Su İle İlgili Fiiller 76

VIII. Bölüm

8. Maden ve Madenlerle İlgili Fiiller 88

Sonuç.....90
Kaynakça 109
Özet 118
Abstract.....119

TARANAN ESERLER ve KISALTMALARI

Abuş. : Atalay, Besim: Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü.
AH : Arat, R.Rahmeti: Atebetü'l-Hakāyık.
AY : Kaya, Ceval: Uygurca Altun Yaruk.
AYBÜ : Özyetgin, A. Melek: Altınordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi.
Bd.V. : Türkay, Kaya: Bedâyi'u'l-Vasat.
BH : Canpolat, Mustafa: Behcetü'l-Hada'ik Fi Mev'izeti'l-Halâ'ik.
Ç : Mansuroğlu, Mecdud:Çarhname.
ÇEK : Eckmann, Janos: Çağatayca El Kitabı.
DK : Ergin, Muharrem:Dede Korkut Kitabı II(İndeks-Gramer).
DLT : Atalay, Besim: Dîvanü Lugati't- Türk Tercümesi.
DM : Toparlı, Recep:Ed-Dürretü'l-Mudîyye Fi'l-lügati't-Türkiyye.
EATSKT : Karabacak, Esra: Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi.
ED : Clauson, S.G.: An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish.
ETG : Gabain, A.Von: Eski Türkçenin Grameri.
ETT : Timurtaş, F.Kadri: Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl.
ETY : Orkun, H.Namık: Eski Türk Yazıtları.
ETY B : Eski Türk Yazıtları: Bilge Han Yazıtı.
ETY Beg. : Eski Türk Yazıtları: Begre Yazıtı.
ETY El. : Eski Türk Yazıtları: Elegeş Yazıtı.
ETY IrkB : Eski Türk Yazıtları: Irk Bitig.
ETY İ : Eski Türk Yazıtları: İhe-hüşotü Yazıtı.
ETY K : Eski Türk Yazıtları: Kül Tegin Yazıtı.
ETY Ş : Eski Türk Yazıtları: Şine-Usu Yazıtı.
ETY T : Eski Türk Yazıtları: Tonyukuk Yazıtı.
ETY Ta. : Eski Türk Yazıtları: Talas Yazıtları.

ETY Toy.: Eski Türk Yazıtları: Le Coqun neşrettiği Toyok vâdisi elyazmaları.

Faz. : Tepeli, Yusuf: Fazîlet-Nâme II

Ga. : Kaymaz, Zeki: Garib-Nâme.

HTSKT : Sağol, Gülden: Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi.

Hur. : Ayan, Hüseyin: Ḫurşîd-Nâme.

İH : İzbudak, Velet: El-İdrâk Haşiyesi.

İKP : Hamilton, J.R.: İyi ve Kötü Prens Öyküsü.

İM : Toparlı, Recep: İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn.

İML : Battal, Abtullah: İbnü-Mühennâ Lûgati.

KB : Arat, R.Rahmeti:Kutadgu Bilig III İndeks.

KE : Ata, Aysu: Kısasü'l-Enbiyā.

KG : Akkuş, Muzaffer: Kitab-ı Gunya.

Kİ : Caferoğlu, Ahmet: Abū Hayyān:Kitâb al-İdrâk lî-lisân al-Atrâk.

KİF : Özyetgin, A. Melek: Kitābu'l-İdrâk li Lisāni'l-Etrāk Fiil:Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi.

KİS : Toparlı, Recep: Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî.

KK : Toparlı, Recep v.d.: El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-lūgati't-Türkiyye.

KKİ : Toparlı, Recep: El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-lūgati't-Türkiyye.

KLS : Aytaç, Kemal: Kuman Lehçesi Sözlüğü.

KN : Tokatlı, Ümit:Kitāb-ı Bostān-ı Nasayîḥ.

KR : Ata, Aysu:Kısas-ı Rabgûzî.

KTS : Toparlı, Recep v.d.: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.

KY : Karahan, Leylâ: Kıssa-i Yûsuf.

LD : Karaağaç, Günay: Lutfî Dîvanı.

Mar. : Korkmaz, Zeynep: Marzubān-Nāme Tercümesi.

MC : Gülsevin, Gürer: Mîftahu'l-Cenne.

ME : Yüce, Nuri: Mukaddimetü'l-Edeb.

Mev. : Süleyman Çelebi: Mevlid.

MK : Ölmez, Z.Kargı: Mahbûbü'l-Kulûb.

ML : Alî Şîr Nevāyî: Muḥākemetü'l-Lugateyn.

MMGT : Manyaslı Mahmut: Gülistan Tercümesi.

MN : Canpolat, Mustafa:Mecmū'atü'n-Nezā'ir.

MTK : Yaltkaya, M.Ş.: Mevlana'da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler.

MU : Atalay, Besim: Müyessiretü'l-Ulûm.

Mu.SKT : Muhammed Bin Hamza:Satır Arası Kur'an Tercümesi.

ND : Akkuş, Muzaffer: Seyyîd Nigârî Dîvânı.

NF : Ata, Aysu:Nehcü'l-Ferādis III, Dizin-Sözlük.

NFDTS : Burslan, K.: Nehcü'l-Ferādis'ten Derlenen Türkçe Sözler.

NHT : Bilgin, A. Azmi: Nazmü'l-Hilâfiyyât Tercümesi.

NM : Eraslan, Kemal: Nesāyîmü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve.

OTS : Parlatır, İsmail: Osmanlı Türkçesi Sözlüğü.

OY : Tekin, Talât: Orhon Yazıtları.

OYK : Tekin, Talât: Orhon Yazıtları (Kültigin, Bilge Kağan,Tunyukuk).

SD : Eraslan, Kemal: Mevlâna Sekkâkî Dîvanı.

SN : Dilçin, Cem: Süheyl ü Nev-Bahār.

SSGT : Seyfi Sarâyî: Gülistan Tercümesi (Kitâb Gülistan bi't-Türkî).

ŞÇ : Kültüral, Zühal v.d.: Şerîfî Şehnâme Çevirisi.

ŞD : Karasoy, Yakup: Şiban Han Dîvânı.

T : Toparlı, Recep v.d.: Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî.

Tez. : Olcay, Selahattin: Tezkiretü'l-Evliyā Tercümesi.

TİKT : Ergüzel, M. Mehdi: Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi.

TM : Argunşah,Mustafa: Tuhfe-i Murâdî.

TS : Türk Dil Kurumu:13.Yüzyıldan Günümüze Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü.

TSöz. : Türk Dil Kurumu: Türkçe Sözlük.

TTS : Atalay, Besim: Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçede Türetme Sözlüğü.

TY : Tekin, Talât: Tunyukuk Yazıtı.

TZ : Atalay, Besim: Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye.

UTS : Caferoğlu, Ahmet: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.

Üİ : Barutçu Özönder, F. Sema: Üç İtigsizler.

YED : Tatçı, Mustafa: Yûnus Emre Dîvânı II.

YETK : Gölpınarlı, Abdülbâki: Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler.

YK : Zülfikar, Hamza: Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler.

YTS : Dilçin, Cem: Yeni Tarama Sözlüğü.

YZ : Dilçin, Dehri: Şeyyad Hamza Yusuf ve Zeliha.

DİĞER KISALTMALAR

age	:	Adı geçen eser
agm	:	Adı geçen makale
Ank.	:	Ankara
astr.	:	Astronomi
Bk.	:	Bakınız
c.	:	Cilt
CC	:	Codex Cumanicus
coğr.	:	Coğrafya
Çağ.T	:	Çağatay Türkçesi
çev.	:	Çeviren
dey.	:	Deyim
DTCF	:	Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi
düz.	:	Düzenleyen
EAT	:	Eski Anadolu Türkçesi
ET	:	Eski Türkçe
ETY B	:	Eski Türk Yazıtları, Batı yüzü
ETY C	:	Eski Türk Yazıtları, Cenup (Güney) yüzü
ETY D	:	Eski Türk Yazıtları, Doğu yüzü
ETY Ş	:	Eski Türk Yazıtları, Şimâl (Kuzey) yüzü
Har.T	:	Harezm Türkçesi
İst.	:	İstanbul
KB	:	Kültür Bakanlığı
Kıp.T	:	Kıpçak Türkçesi
kim.	:	Kimya
krş.	:	Karşılaştır
MÖ	:	Milattan Önce
Osm. T	:	Osmanlı Türkçesi
S.	:	Sayı

s. : Sayfa
TDAY : Türk Dili Araştırmaları Yıllığı
TDED : Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi
TDK : Türk Dil Kurumu
TM : Türkiyat Mecmuası
TT : Turkische Turfantexte
TTK : Türk Tarih Kurumu
Tü.T : Türkiye Türkçesi
U : Uigurica
Üni. : Üniversite
vb. : Ve başkaları, ve benzeri, ve bunun gibi
v.d. : Ve diğerleri
vs. : Vesaire
Yay. : Yayınları
yy. : Yüzyıl

GİRİŞ

Türkler, yarı göçebe hayat tarzları nedeniyle tabiat unsurlarıyla iç içe yaşamış ve bu tabiat unsurlarına kendi düşünce tarzlarına göre çeşitli isimler vermişlerdir. Tarih boyunca tabiat unsurlarının Türk milleti için maddî ve manevî bakımdan önemli olduğu görülmektedir.

Gündelik hayatı kontrol altında tutan ve çeşitli vazifeler üzerine almış bulunan tabiat unsurları arasında önemli rol oynayanlardan birisi "ay" ve "güneş" olmuştur. Altaylılarda "güneş" 'ana', "ay" da 'ata' mevkiine yükseltilmiş mümtaz aile yapıcılarıdır. Ay ve güneş birer kült olarak, dünya yaradılışı efsanesinde de yer almış, ilk yaratılan insan "ay-baba" mânasına gelen "Ay-Atam" adını almıştır.[1]

Türklerde 'gök, yer, su, ateş' kutsal kavramlardı. Türkler, tabiatta dağ, tepe, kaya, vâdî, ırmak, deniz, demir vb. gibi bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Ayrıca 'güneş, ay, yıldız, yıldırım, gök gürültüsü' gibi ruh-tanrılar tasavvur edilmişti. Asya Hunları hükümdarı Tanhu, gündüz 'güneşe', gece 'tolun aya' saygı gösterirdi. Tanhu, tan atarken askerî karargâhını terk ederek ibâdete çıkar ve her yeni doğan ayı takdis ederdi. Ayrıca, yılın ilk ayı görülür görülmez, Tanhu sarayının "Kurbanlık mahallinde", ufak bir meclis toplardı. Her yeni ayın doğuşunda ise, daha büyük toplantılar yapılırdı. "Tanrı"ya ve "yer"e, ayrıca kurbanlar sunulurdu. Hunlar, Göktürkler, Uygurlar bir işe başlamalarının uygun olup olmadığını ayın ve yıldızların hareketleri ile kontrol ederlerdi. Batı Göktürkler 'ateşi' de büyük sayarlardı.[2]

Tabiat ruhlarına Göktürkler döneminde, kitâbelerde görüldüğü gibi, Yer-Su ('Yer-Sub')' lar deniyordu. Bu tabir 'yer-suv' şeklinde Uygurlarda da vardı.

---

[1] Caferoğlu, 1965:21

[2] Kafesoğlu, 1977:270

Yer-su'lar kutsal ('ıduk') sayılıyorlardı. Eski Türklerin yağmur,dolu yağdırmak, rüzgâr estirmek için sihrine başvurdukları 'yada taşını' da kutsal kabul ettikleri bilinmektedir.

Türkler *demiri* de kutsal kabul etmişlerdir. Kırgız, Kıpçak ve daha başka boyların halkı demiri büyük sayarlar. Türklerin üstün bir savaş yeteneğine sahip olmalarını sağlayan vasıtalardan biri demirdir. Altaylılar, çok eskiden beri mâhir demirciler olarak tanınmışlardır. Hun diline ait MÖ Çin kaynaklarında muhafaza edilen en eski Türkçe kelimelerden biri de demirdir.

Eski Türkler, Gök Tanrı dinine bağlıydılar. Türklerde Tanrı düşüncesinde maddî gökyüzünden mânâda ulu varlığa doğru bir gelişme dikkati çeker. Orhun Kitâbelerinde 'Üze kök Teñri asra yagız yer kılındukda ikin ara kişi oglı kılınmış' ifadesinden kök-teñri'nin, 'gökyüzü' olduğu anlaşılır. Bilge Kağan yazıtındaki 'Üze Türk teñrisi ıduk yiri subı ança etmiş erinç' (doğu, 10) satırında da kutsal yeri, suyu düzenleyen ve yukarıda bulunan Türk Tanrısından bahsedilmiştir.[3] O halde eski çağlarda, yeryüzünde her şeyi hükmü altında tutan 'göğün', bozkırlı Türkler tarafından 'Tanrı' kabul edilmiş olması mümkündür.[4] Nitekim tañrı / teñri kelimesi; Allah, Tanrı anlamının yanı sıra 'gök' anlamındadır.

Türklerde Gök Tanrı yanında Hun devrinde 'güneş, ay, yıldızlar'; Göktürkler devrinde ise 'yer ve yer-su'lar' kutsaldır.

Ad bilimi (onomastik), dil biliminin önemli bir çalışma alanıdır. Ad biliminin hidronim adı verilen dalında su adları, oronimde ise dağ adları konu edinilmektedir.

Dilimizde bulunan cansız tabiatla ilgili kelimelerin bir bölümü öz Türkçedir. Kültürel etkileşimler sonucunda bazı yabancı kökenli tabiat kelimeleri de Türk diline girmiş ve bu dil içerisinde kullanım alanı

---

[3] Aksan,1996:27

[4] age, 1977, s.272

bulmuştur: gök / semâ, güneş / şems, yıldız / ahter, necm vb. Ancak bu kelimeler daha çok edebî metinlerle sınırlı kalmıştır.

Cansız tabiatla ilgili kelimelerin görünür olanları bir dilin temel söz varlığı içinde düşünülmüştür. Temel söz varlığına giren kelimelerin ödünçlenebilmesi daha zordur.

Nitekim Kültigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtlarının söz varlığından bugüne, Türkiye Türkçesine kadar hemen hemen hiç değişmeden gelen ögeler içerisinde *bor*'kar fırtınası', *bulıt, çöl, kar, köl* 'göl', *kum, ot* 'ateş', *tag* dağ', *tañ*' 'şafak', *taş, yış* 'ormanla kaplı dağ' gibi doğayla ilgili kavramlar vardır. Köktürk metinlerinde kutsal kabul edilen *teñri* 'gök, Tanrı', *kök* 'gök, mavi', *sub* 'su', *yir* 'yer' ve *ot* 'ateş' sözcükleri sık geçer ve temel söz varlığı içerisinde yer alırlar.

'Türk Dillerinin Sözvarlığı Üzerine Çalışmalar' adlı kitabında H. W. Brands, Eski Türkçe metinlerde görülen ve bugün bütün Türk dil ve lehçelerinde yaşamayı sürdüren sözcükleri araştırmıştır. Yazar, '*ay, göl, güneş, kar, kırağı, ot* 'ateş', *su / sub / suv, tag* 'dağ', *toprak, yıldız, demir*' gibi temel doğa kavramlarının ses farklılıklarına karşın anlamca hiç değişmeden bugün bütün Türk dillerinde görüldüğünü belirtmiştir.[5]

Tarihî kaynaklardan yapılan taramalar sonucunda da *'ay, kar, kum'* isimlerinin aynı şekilde; '*altın, deniz, gök, güneş, ırmak, toprak, toz, yağmur, yel, yıldız'* isimlerinin ise bazı fonetik değişikliklerle Türkçenin bütün dönemlerinde yer aldığı tespit edilmiştir.

Türkler, tabiat unsurlarını birbirlerinden ayırmak, onları tanıtmak için adlandırma ihtiyacı duymuştur. Türk milleti, tabiat unsurlarına renginden, çıkardıkları seslerden, niteliklerinden yola çıkarak, kendi düşünce sistemine ve dil kurallarına göre çeşitli isimler vermiştir. Türk dilindeki tabiat isimleri, Türk kültürünü ve mantığını yansıtması açısından önemli bir yere sahiptir.

---

[5] age, 1996, s.85

Tabiat isimlerinden bazıları renklerine göre adlandırılmıştır. Mavi gök için 'mavi' anlamına da gelen *gök/kök*, kara toprak- yer için ise *kara* isimleri kullanılmıştır. Göğü Tanrı olarak algılayan Türk'ün mantığı, göğe 'tañrı/teñri'; hiç yer değiştirmeyen deniz ve göl suyuna ise etrafı kara ile çevrilmiş durgun su anlamında *'göl / köl'* isimlerini vermiştir. Bazı tabiat isimlerinin adlandırılmasında ise çıkardıkları sesler etkili olmuştur. Şimşek için çak-'parlamak, şimşek çakmak' fiilinden *çakım, çakın, çakış* ya da kükre-'(gök)gürlemek' fiilinden *kükrek;* çağlayan, şelâle için çagla- / çagıla- / çağla- 'su, köpürerek gürültü ile akmak, çağlamak' fiilinden *çaglagan, çaglañ , çağlan, çağlar, çağlayan;* ırmak, küçük çay için ise çırla- '(su vb.) gürültü ile akmak' fiilinden *çarlak, çırlaq* isimleri kullanılmıştır.

Tarihî kaynaklardan yapılan taramalar sonucu tabiat isimlerine renklerine, çıkardıkları seslere ve niteliklerine göre çeşitli isimler verildiği görülür. Tabiat isimleri yapı bakımından incelendiğinde ise tek kelimeden ve kelime grubundan olmak üzere iki türlü grup tespit edilmiştir.

Tabiat fiilleriyle ilgili *basit fiiller, türemiş fiiller, birleşik fiiller, yansıma fiiller, tekerrür fiilleri* ve *pekiştirilmiş fiiller* olmak üzere altı türlü grup tespit edilmiştir.

Bazı tabiat isimlerinin teşbih yoluyla kullanıldığı görülmüştür: *Ay, yıldız, yinçü.* Ayrıca *'altın, ay, güneş, yinçü, temir'* gibi tabiat isimlerinin 'özel isim', 'yer ismi', 'ırmak ismi', 'yıldız ismi' ve 'câriye-köle ismi' anlamlarında kullanıldığı görülmüştür.

Bu çalışmada cansız tabiatla ilgili kelimelerin Türkçenin tarihî dönemlerindeki kullanımlarını, fonetik ve semantik benzerliklerle farklılıklarını belirlemek amacıyla dönemlerin önemli sözlük ve dizinleri taranmıştır. Taranan eserler tezimizin Taranan Eserler ve Kısaltmaları bölümünde gösterilmiştir.

I. BÖLÜM

GÖK ve GÖKLE İLGİLİ İSİMLER

- A -

ağarma (II) : Şafak, fecir, tan [OTS s.48].

ağma: Kuyruklu yıldız, akan yıldız [OTS s.51].

amgur: Yağmur [KİF s.54; KLS s.8; KTS s.8] krş. yagmur, yağmur, yamgır, yamgur.

ançu: Semâ. [UTS s.10]

ay: Yer yuvarlağının uydusu olan gök cismi, kamer [ETY El.10 (III, 180); ETY Beg (III, 71); UTS s.18; KB 41, 4325[6]; ED s. 265[7]; DLT I 82-8, 82-9[8]; ME 39-7, 158-4; KLS s.16; İM 45b/1; Kİ s.7; DM s.2; KK 15/17, 58/8; KİS 3b/3; SD 449, 552; Bd.V. 232/2, 242/1; BH 2:8, 6:7, 73:10, 138:12, 177:20, 208:21, 22, MU 4-9, 108-7; MC 74b-13; OTS s.124; TSöz. I s. 108].

ay dede: 1.Ay 2.Çocuk dilinde ay [OTS s.127].

- B -

bor: Kar fırtınası, boran, fırtına [OYK s.100; ETY K (D 37, 46); ETY B (D 27); TTS s.22][9].

---

[6] Kutadgu Bilig ay '30 günlük süre' yaygındır; 'ay, kamer', Aytoldı'nın isminde vardır. Bk. Clauson, 1972:265.

[7] Ay (otuz günlük süre) ayın ismi ile adlandırıldı; çünkü bu sürenin yönünün ay ile bilindiği belirtilmiştir. Bk. Clauson, age, s. 267.

[8] Kaşgarlı Mahmud, Divan'ında "Ay" adını bir "köle" adı olarak açıklar. Bk. Atalay, 1945:19.

[9] Bor, suyun içinde erimiş bir hâlde bulunan kireçtir. Havaya çıkınca kaynağın kıyılarında donar, kaya haline gelir. Buradan alınarak çorak topraklara da 'bor' (por) da derler. Bk. Atalay, 1967:22.

bora: Genellikle arkasından yağmur getiren sert ve geçici yel [OTS s.209; TSöz. I s. 209].

borağan: Kar ve yağmurla karışık esen şiddetli rüzgâr, fırtına [OTS s.209].

boran (coğr.)**:** Rüzgâr, şimşek ve gök gürültüsü ile ortaya çıkan sağnak yağışlı hava olayı; kasırga [TS I s. 638; OTS s.209; TSöz. I s.209].

buganaq: Sağnak, şiddetli yağmur [Kİ s.22].

bulıd: Atmosferdeki su damlacıkları ve buz parçalarının hareketi ile oluşan nemli kitle [SN 4861; Mu.SKT 12a-7=2/164; Mar. 31a-5] krş. bulud, bulut, bulıt.

bulud: Bulut [KG 19a-2, 19a-3].

bulıt: Bulut [ETY IrkB 81; UTS s.35; KB 86, 6521; DLT I 138-10, 139-18; II 223-12; III 50-12; ME 25-5, 38-2, 39-3, 54-3; Ts.4; 191; SD 87; BH 126:10; MN 37-7; SN 1782, 2976, 3925, 4861, 5508]

bulıtdan inen od: Yıldırım [Mu.SKT 46b-6=4/153].

bulut: Bulut [UTS s.35; DLT III 39-12, 190-3; NF 38-8, 9, 373-3, 291-11; KE 30r 9, 11, 52v8, 78v13; LD 1478, 1773, 2702; Tez. s.215; KY 291, 532; EATSKT 249a/9, 368b/1; TM 89b-7; MC 74a-8; Mar. 44a-9; ŞD 38a-3; OTS s.217; TSöz. I s.229].

burçaq: Dolu, yağmur [UTS s. 23; KLS s. 42; KTS s. 38; T s.4].

burgan: Kasırga, boran [KTS s. 37].

bus: Sis, pus [KE 43r18, 45r10, 11] krş. pus.

buz: Donarak katı duruma gelmiş su; buz [KB 6013; KR 20r8, 83r20; Kİ s.24; KK 65b/12; İML s.22; İM 109b/7; KLS s.43; KTS s.39; DK 157-12; TM 137b-1; MC 74a-12; BH 43:14; ŞÇ 2737; OTS s.221; TSöz. I s. 234] krş. muz.

- C -

cıltramak: Çakma, şimşek [KTS s.43].

- Ç -

çakım: Şimşek [YK s.374].

çakın: Şimşek, berk, yıldırım [Bd.V 175/5, 407/4; Abuş. s.227; MK 75a-13, 32a-10, 82b-12, 101b-2; OTS s.272; YK s.374].

çakış (II): Şimşek [OTS s. 272].

çapkın (II): Karla karışık şiddetli rüzgâr, kış fırtınası [OTS s. 277] krş. çapkun, çavgın (II).

çapkun : Fırtına, tufan, kasırga [SD 191; Bd.V 526/6].

çavgın (II): Karla karışık şiddetli rüzgâr, kış fırtınası [TS II s. 842; OTS s. 282].

çavun: Şiddetli rüzgârla yağan yağmur ve kar [Abuş. s.231].

çık [çıh]: Çiğ, şebnem [KLS s.151; KK 75b/10] krş. çiğ(II), çik (III), çiy, şık.

çiğ (II): Çiğ, şebnem [OTS s. 297].

çiğsindi: Çiğ gibi pek ince yağmur [OTS s.298].

çik (III): Çiğ, şebnem [KTS s.51].

çilä: Hafif yağmur [Kİ s.29; KİS s.44] krş. çilenti, çisä, çiseñ, çisenti, çiskin.

çilenti: Hafif yağmur, serpinti [TSöz. I s.311].

çisä: Hafif yağmur [Kİ s.29; KTS s.44; YTS s.57].

çiseñ: Hafif yağmur, çise [HTSKT 42a/7=2/265].

çisenti: Toz gibi ince yağan yağmur [YK s.411; TSöz. I s.313].

çiskin: Çiseleyen yağmur [YK s.411; TSöz. I s.313].

çiy: Çiğ, şebnem [TM 103a-11; TSöz I s.315].

çogaç: Güneş, güneş ışığı [YED s.1171; YTS s.57] krş. çoğaç, çoğaş.

çoğaç: Güneş, güneş ışığı [TS II s.930].

çoğaş: Güneş, güneş ışığı [OTS s.302].

çolban [çolpan]: Sabah yıldızı, şafak [KTS s.54].

- D -

dan (II): Şafak, sabah vakti [KTS s.70; YETK s.269] krş. dañ, tan (I), tañ (I).

dañ: Şafak, sabah vakti [ME 158-4, 172-3; MN 14-2; BH 64:13, 251:14; YTS s.60].

däpi: Tipi, kar [Kİ s.33] krş. dipi, tipi, tüpi.

dipi: Tipi [TM 125b-11; ŞÇ 5187; TS II s.1165; YTS s.68].

dolı: Havada su buğusunun birden yoğunlaşıp katılaşmasından oluşan, türlü irilikte, yuvarlak veya düzensiz biçimli saydam buz parçaları durumunda yere hızla düşen bir yağış türü [HTSKT 341a7=24/43] krş. dolu, tolı, tolu.

dolu: Dolu, bir yağış türü [BH 55:5; OTS s.359; TSöz. I s.359].

don: Soğuktan katı duruma gelmiş su ve benzeri sıvı, buz [OTS s.359] krş. toñ.

doz: Toz [Ts.3] krş. tog, tos, toz, tuğ.

duman (II): Havadaki sis, pus [OTS s.364] krş. tuman.

düğülce: Bulgur şeklinde yağan kar [TS II s.1305].

- E -

älkin (II): Yıldırım [Kİ s.10].

esen (II): Rüzgâr [TS III s.1530; YTS s.85] krş. äsin.

esici: Esen (rüzgâr) [Mu.SKT 222a-7].

äsin: Yel, rüzgâr [UTS s.51; AY 209/17; KB 65; DLT I 77-13, II 223-9, III 147-13].

esirgin: Bora, fırtına [TS III s.1540; YTS s.85].

evren: Gökyüzü, gök [İML s.41; OTS s.426].

- G -

gög: Yeryüzünün üzerine mavi bir kubbe gibi kapanan boşluk, semâ [Ga. 15, 48, 108, 113, 114, 697, 698, 724, 893, 900, 907, 919] krş. gök, kög, kök.

gög yüzi: Göğün görünen yüzeyi, semâ [Ga. 693, 2031] krş. gök yüzi, gök yüzü.

gök: Gök, semâ [MMGT 596-14; Mu.SKT 225b-1= 40/64; MC 14a-5, 27a-6, 61b-1, 68b-7; DK 10-2, 67-1, 109-13, 123-11; TM 29b-2; EATSKT 17b/7, 29b/5, 34a/7, 34b/9; KY 1514; Mar. 14b-10; Tez. 27b-10; MU 12-7, 76-7; Ç 39, 80; KN 1228; Faz. 93, 2735; TİKT 230a/1, 231b/8; TSöz. I s. 557].

gökden gelen od: Yıldırım [Mu.SKT 118a-2= 13/13].

gök yüzi: Göğün görünen yüzeyi, semâ [MC 61a-7].

gök yüzü: Göğün görünen yüzeyi, semâ [OTS s.517; TSöz. I s.558].

gün (II): Güneş [Mu.SKT 281a-6=81/1; DK 11-6, 21-9, 90-13; MN 48-4; ŞÇ 2561, 5187; KY 56, 57, 99; Tez. 27b-10; SN 1375, 3539; YZ s.10; Ga. 27, 2932; OTS s.534; TSöz. I s. 583] krş. kün.

gün agılı: Güneş [YETK s. 271; YTS s.103].

güneş (astr.)**:** Gezegenlere ve yer yuvarlağına ısı ve ışık veren büyük gök cismi [KG 161a-3; Mu.SKT 210a-8=36/38; ŞÇ 17203; KY 245, 747, 756, 990, 1676; MN 26-2, 45-4, 48-4; Ga. 69, 110, 505; YTS s.103; OTS s. 536; TSöz I s. 585] krş. künes, küneş.

gün yüzi (n): Gökyüzü, gök [Ga. 1925].

- Ḫ -

ḫalıg [ḫalıg]: Hava, atmosfer [UTS s.54] krş. kalak, kalıg, kalık.

- I -

ıldırım: Gök gürültüsü ve şimşekle görülen, hava ile yer arasındaki elektrik boşalması, yıldırım [ÇEK s.260; ML 776b6, 7; YTS s.109; SN 2596; TS III s.1937; Mu.SKT 3a-4= 2/20; DK 43-1; OTS s.668] krş. yaldırım, yıldırım, yıld̲ırım, yıldurum, yıltırım, yuldırım.

ıldız (astr.)**:** (Güneş ve ay dışında) gökyüzünde görülen ışıklı gök cisimlerinden her biri [YTS s.109; OTS s.668] krş. ılduz, yıldız, yılduz, yuldız, yulduz, yuld̲uz, yultuz.

ılduz: Yıldız [Mar. 25a-6; ETT s.329; TİKT 281a/11; MC 96b-12; SN 32, 155, 157; TS III s. 1938; YED s. 1187; Hur. s.466].

ış: Sis [KB 3283, 3286].

- İ -

il (Il): Yel, rüzgâr [YTS s.114] krş. yel, yėl, yil.

ingir: Tan, şafak, fecir, alacakaranlık [UTS s.64].

irte: Tan, sabah aydınlığı [İM 273a12].

- K -

kad̲: Kar fırtınası, insanı öldüren bora, tipi [DLT III 147-6, 147-7] krş. Kİ kay.

kalak: Gök, kale; yukarı kat [UTS s.108].

kalıg: Gök, gökyüzü [UTS s.108].

kalık: Gök, gökyüzü [AY 34d/15, 34d/26, 113/12, 209/15; ED s.620;[10] ETG s.277; KB 5677; ME 9-5, 15-6, 24-3].

kar: Kışın donmuş hâlde yağan ve soğuk iklimlerde uzun süre yerde birikip kalan yağmur [OYK s.104; TY s.60; AY 652/11; ETY Ta. II, 4; ETG s.278; KB 6013; DLT I 386-24; KR 68v2, 83r15; İM 3a/5; İML s.37; Kİ s.70[11]; KK 65b/10; SSGT 243/7; KLS s.89; DM s.2; Bd.V 266/2; DK 61-1, 199-8; ŞÇ 29183; MC 74a-12; ŞD 37b-11, 38a-2; OTS s.842; TSöz II s.789].

karcaşık yel: Bora, sert esen rüzgâr, fırtına [ŞÇ 2228; TS IV s.2287] krş. karcaşık yil.

karcaşık yil: Bora, fırtına, sert rüzgâr [YTS s.127].

karımsı [karımsa, kırımsa]: Kırağı [YTS s.128].

kasırga: Şiddetli rüzgâr, kasırga [İH s.27; TSöz II s.208] krş. kasırka, kasırku, kasurga.

kasırka: Şiddetli rüzgâr [T s.5].

kasırku: Şiddetli rüzgâr [DLT I 489-23].

kasurga: Şiddetli rüzgâr [HTSKT 42b/2=2/266; Kİ s.71; Mu.SKT 21a-4=2/266; SN 4187].

katıg esgen: Fırtına [HTSKT 203a/1=10/22].

katıg esgen yil: Fırtına [HTSKT 560a/1=77/2].

katıg kıkırgan: Yıldırım [HTSKT 410b/4=34/16].

kay: Kış günlerinde yağan yağmurla karışık kar, bora [KTS s.133; Abuş. s.316; YTS s.131; TS IV s.2406; BH 34:1, 274:15; OTS s.865; TSöz. II

---

[10] Kalık 'hava, atmosfer' bazen kendi başına fakat çoğunlukla deyimlerde "Kök kalık" şeklinde kullanılır. Bk. Clauson, 1977:620.

[11] Qar (II) Kıpçaklarda düz arazi anlamına da gelir. Bk. Caferoğlu, 1931:470.

s.818] krş. kayı (I); DLT kad̲ : kar fırtınası, insanı öldüren bora, tipi; Kİ kay: Yağmur ile beraber dolu.

kayı: Yağmur, sağanak, bora [SN 1978].

kıcı (II): Ufak dolu gibi kar [TS IV s. 2467; YTS s.136].

kıragu: Rutubetli ve soğuk havalarda geceleri gökten yağan karımsı donmuş rutubet, kırağı [DLT I 446-11] krş. kırağı, kırav.

kırağı: Kırağı [OTS s.897; TSöz. II s.853].

kırav: Çiğ, şebnem [Bd.V 520/6].

kırcı: Küçük taneli dolu [YTS s.137; TS IV s.2503].

kırç: Kışın sisli havalarda ağaç dallarını, toprak çıkıntılarını vb. yerleri kaplayan buz tabakası [TSöz. II s.853].

kintik: Sis, bulut [UTS s.74].

kog: Toz, toprak [ETG s.282] krş. kok.

kok: Toz, toprak [UTS s.119].

koyan: Kasırga, toz, hortum [Abuş. s.337] krş. koyun, kuyun.

koyaş: Güneş [Abuş. s.337] krş. kuyaş, küyeş.

koyun: Toz, kasırga, hortum [Bd.V. 120/5].

kuyun: Kasırga [Abuş. s.337; ÇEK s.266].

kög: Gök, gökyüzü [TZ 6b-8] krş. UTS, DLT kök (II).

kök (II): Gök, hava, gökyüzü [İKP LVII.2, LXI.4; AY 6/2, 6/5, 7/16, 27/15, 27/20, 28/17; UTS s.77; ETG s.283; KB 4106; DLT 64-25, 123-2; II 27-19, 78-1, 170-25, 252-20; III 27-10, 124-10, 132-18, 282-19[12]; NF 56-4, 165-6; KE 3v10, 12, 16, 17, 19, 21; TZ7a-4; SSGT s.308; KİS 40a/5, 35b/2; Kİ s.50; KK 65b/6; KLS s.117; ML s.241; Bd.V 171/3, 215/6; SD 206; NM

[12] Talât Tekin (1975:147) eserinde kök "mavi, yeşil; gök" (DLT III, 132) kelimesini uzun ünlülü k ō k şeklinde belirtmiştir.

s.462; MK 55b-1, 65b-4, 73a-8; LD 881, 2542; BH 6:4, 50:9; ŞD 7b-7, 161b-12].

kök kalık: Gök, uzay; esir [Üİ 97a/5, 97a/6].[13]

kuyaş: Güneş; koyu sıcak, güneşin şiddetle vurması [DLT I 155-16, 353-11; Kİ s.85; KİF s.54; KK 66a/1; KLS s.126; ED s.679[14]; Bd.V 297/6, 391/4; ÇEK s.266; SD 661; NM s.463; MK 3a-9, 6a-9, 9a-8, 39a-2; LD 456, 557, 750, 786, 928; ŞD 55b-4, 68b-9].

kuyun: Kasırga [ÇEK s.266].

kük: Gök, semâ [UTS s.81].

kükrek: Şimşek [TZ 16b-5].

kün (III): Güneş [OYK s.107; AY 53/11, 53/16, 92/18; ETG s.285; ETY To. 27 (I, 110); DLT I 69-26, 72-23, II, 5-2, 9-27; KB 1758; NF 37-15, 118-8; KE 22v9; Kİ s.55; ED s.725[15]; KK 66a/1; TZ 20a-13, 39; KLS s.127].

künes [küneş]: Güneş [NM s.463].

küneş: Güneş [ETG s.285; ETY IrkB 88; Kİ s.55; KK 28a/12; TZ 20a-14; SSGT 230/10; KİS 14b/2, 14b/4; Abuş. s. 365; MK 107b-12; LD 216].

küyeş: Güneş [LD 135].

- M -

muz: Buz [UTS s.90; Bd.V 469/1; MK 100b-11; Abuş. s.380; ŞD 83b-9].

---

[13] Aynı mânâda veya yakın mânâdaki iki kelimenin bir tek kelime gibi bir anlam ifade etmesine "Hendiadyoin" denir. Kök kalıg/kök kalık 'gök, gökyüzü', ot yalın 'ateş, alev, ört yalın 'ateş, alev', taluy öküz 'okyanus', toz toprak 'toz toprak', yinçü munçuk 'inci boncuk' Uygurcadaki hendiadyoinlerin bazılarıdır. Bk. Çağatay, 1942:56.

[14] Çağ.T 15. yy. bu kelimeyi güneş 'sun' için kullanırlar. (V. De Veliaminov Zernov: 346); kuyaş aftāb 'güneş' (Sanglax 292v.5). Ayrıca Har.T. 13. yy kuyaş 'güneş' fakat kün daha yaygındır ('Ali 49). Bk. Clauson, 1972:679.

[15] Kün 'güneş, gün, güneş ışığı' çağdaş dillerin çoğunda sadece 'gün, gündüz' için kullanılır; kuyaş, küneş gibi diğer kelimeler 'güneş' için kullanılıyordu. Eski dilde 8. yy'da kün kendi başına genellikle 'zamanın miktarını' ya da gece ile 'gündüz, gecenin zıddını' ifade eder. Sadece deyimde 'güneş' anlamına gelir: kün batsık 'günbatımı, gurûb, batı; kün tuğsık 'gündoğumu, doğu' vb. Bk. Clauson, age, s.725.

- Ö -

öd (II): Mevsim, hava [DLT I 44-15, 44-18; II 77-17, 101-27; III 125-14].

ötgün: Gök gürültüsü [HTSKT 3b/6=21/19; ME 230-2].

- P-

pek yel: Kasırga [TS V s.3185].

pus: Görüş uzaklığını çok azaltmayan bir tür hafif sis, duman [DLT III 124-10, 124-12; TS V s.3202; YTS s.174; TSöz. II s.1205].

pusarık (II): Sis, duman [TS V s.3202; DK 43-2, 278-4] krş. pusaruk.

pusaruk: Sis, duman [YED s.1208].

- S -

sagak: Şafak [KLS s.158].

sakırka: Kasırga [YTS s.178; TS V s.3256].

salkın: Soğuk yel [Bd.V 106/1][16] krş. salkum, salkun.

salkum: Serin rüzgâr [DK 11-2, 11-3, 21-4].

salkun: Esinti, rüzgâr [KLS s.159].

sis (coğr.)**:** Yere inmiş bulut gibi görünen rutubetli duman, pus [TTS s.115; OTS s.1518; TSöz. II s.1216].

süğşek: Şimşek, berk [TS V s.3617].

- Ş -

şık: Çiğ, şebnem [DM s.3; KK 58b/5].

---

[16] Çağataycada salkın "soğuk yel" (Abuşka, 270-32), 'sıcak bir havada esen serin rüzgâr' (Pavet de C. Dictionnaire Türk-Oriental, Paris, s.339). Bu kelime Türk Dilinde ilk defa geç Uygur devresinde tesbit edilmiştir. Bk. Türkay, 1988:54.

şimşek: Bir bulutun tabanı ile yer arasında, iki bulut arasında veya bir bulut içinde elektrik boşalırken oluşan kırık çizgi biçimindeki geçici ışık [TSöz. II s.1387].

şudrun: Çiy, kırağı [ŞD 194a-2].

- T -

talgağ: İnsanı öldürecek derecede şiddetli tipi [DLT II 288-10, 288-12].

tan (I): Sabah vakti, ortalık ağarması, tan [T 30a/12; İH s.45].

tan: Sabah akşam esen serin esinti [DLT III 157-10; KB 3022].

tañ (I): Tan, şafak [OYK s.110; TY s.66; KB 3070; NF 322-14; ME 13-6, 77-3, 77-4, 155-3; KLS s.177; İML s.68; İM 325a/3; ÇEK s.280; SD 795; ŞÇ 3520; Mar. s.434; Mu.SKT 108a-11=11/81; YED s.1218; DK 11-3, 21-5; ŞD 64b-6].

tañrı: Gök; Allah [MTK s.143][17] krş. teñri, tñri (II) .

tañ-sara: Şafak, tan kızıllığı [KLS s.177].

taş atıcı yil: Taşları yerinden koparıp savuran rüzgâr, kasırga [Mu.SKT 253a-3=54/34].

tavul: Fırtına [KLS s.181].

tenğek: Hava [DLT III 366-17].

teñri: Gök, gökyüzü; tanrı [OYK s.111; İKP LX.6, LXI.4; DLT III 377-21].

tipi: Karlı rüzgâr [Kİ s.103; OTS s.1725; TSöz. II s.1477].

tñri (II): Gök [UTS s.158].

tog: Toz, ince un hâlinde toprak [KE 89r20, 178v3; HTSKT 565b/3=80/40].

tolı: Dolu, bir yağış türü [DLT I 139-19; III 233-2; TİKT 417a/19, 417a/20].

---

[17] Bu kelimenin aslı "teñri, teñiri"dir. Kelime 'tanrı' anlamının yanısıra 'gök, semâ' anlamına da gelir. Kelimenin kökü tañ'dır. (tañ 'şaşılacak nesne'). Tañrı 'Tanrı, Allah'. Kâfirler göğe de tañrı derler ve aynı zamanda büyük bir dağ ve büyük bir ağaç gibi gözlerinde büyüttükleri nesneleri de "tañrı/teñri" olarak adlandırır ve önünde secde ederler. Bk. Atalay, 1967:123.

tolu: Dolu, bir yağış türü [DK 133-6; MN 11-7, 46-8; ŞÇ 25867; BH 207:14].

tolucaþ [toluk]: Çiğ, şebnem [ŞÇ 12652; YTS s.209].

toñ: Don; buz [Kİ s.105].

tos: Toz [Abuş. s.205].

toz: Toz [AY 74/18, 75/9, 574/19; ETG s.301; KB 5390, 5980; KLS s.193; İML s.75; İM 270a/4; TZ 26b-2; KK 66a/5; LD 1563; Mu.SKT 281a-3=80/40; Mar. 36b-9; OTS s.1730; ŞD 160b-13; TSöz. II s.1488][18].

tozan (III): İncecik toz tanesi, zerre [TSöz. II s.1488] krş. tozañ.

tozañ: Toz, topraklı yumuşak yer [MK 5a-11].

tozundı (III): Toz, toz zerreleri [YTS s.212] krş. tozuntu (I).

tozuntu (I): Toz gibi ince madde [OTS s.1730].

tozuntu (II): İnce yağmur, çisinti [OTS s.1730].

tuğ: Toz [NFDTS s.219].

tuman: Duman, sis [UTS s. 465; DLT I 139-19, 236-2; II 6-26; KB 285, 1981, 5028, 5951; KLS s.197].

tüpi: Tipi, karlı rüzgâr [DLT I 219-3; II 4-15, 71-9; III 57-6, 97-9].

- U -

uvak: Toz, kırpıntı, küçük parça [MN 144-1].

- V -

vçir: Şimşek [UTS s.180] (TT.V. 10, 93).

---

[18] Zeynep Korkmaz makalesinde (1968:53) toz 'toz', yel 'yel, rüzgâr', ay 'kamer, 30 günlük süre' ve gök 'semâ' kelimelerini uzun ünlülü olarak belirtmiştir. Bu makalede yalnız EAT'sindeki kök hecedeki uzunluklar üzerinde durulmuş; 12-15. yy arasında yazılmış eserlere dayanılarak örnekler sıralanmıştır. Bu örnekler yalnız EAT'sine özgü olan kelimeler değildir. ET'de ve DLT'te de uzun olarak yazılan veya uzunluğu tanıklanabilen kelimelerdir.

- Y -

yagın: Yağmur [KR 25r15, 20 21, 29; ME 15-6; Bd.V 132/5, 528/3; Abuş. s.404; MK 42b-1, 42b-11].

yagmur: Yağmur [UTS s.182; ETG s.180; KB 118, 1758, 5314, 6155; NF 234-8, 292-8; ME 21-2, 28-7, 211-2, 215-7; SSGT 93/5; KK 65b/9; SD 250; Mar. 42b-14] krş. yamgur, yağmur.

yağar: Yağmur [TS VI s.4193].

yağış: Yağmur [TS VI. s.4199].

yağmur: Yağmur [DK 40-3, 43-8; TSöz. II s. 1578].

yalçık: Ay [KB 137; KR 66v7, 11, 71v8].

yaldırım: Yıldırım [DM 2b/6] krş. KK yılḏırım, TZ yıldırım, Kİ yuldurum.

yalıñ: Şimşek, çakın [OTS s.1812].

yaman salkun: Fırtına [KLS s.159].

yamgur: Yağmur [UTS s.184; T s.4; TZ 32b-3; KK 65b/9; ÇEK s.285; SD 257; Bd.V 5222/6; ŞD 80b-10, 155b-2].

yarqın: Şimşek [Kİ s.121].

yarun: Şafak, gün ağarması, tan atması [UTS s.188].

yaşık: Güneş [KB 66, 134, 137, 3283, 3723, 3836, 3953; KR 66v7, 11].

yaşın: Şimşek [AY 77/1, 465/15, 466/6, 466/7; KB 86, 3041, 6549; DLT I 236-1, II 356-10, III, 22-3, 22-4; KR 19v14; ME 42-4; T s.4; Kİ s.122] krş. yışın.

yavuz yel: Sert rüzgâr, fırtına, kasırga [TS VI s.4433].

yel (I): Havanın yer değiştirmesinden oluşan esinti, rüzgâr [ETG s.311; NF 338-4, 391-14; TZ 3a-13, 3a-37; Kİ s.124; TSöz. II s.1615] krş. yėl (I), yil (I).

yėl (I): Yel, rüzgâr, esinti [DLT I 95-13, 251-23; II 4-9, 154-15[19]; ED s.916[20]; KR 14r13, 23r15, 29v8, 11, 30v5, 8, 14, 16, 20; ME 3-2, 36-2; MN 45-7; Ç 72].

yäläs: İnce hafif rüzgâr [Kİ s.124].

yıldırak (II): Şimşek, barika [OTS s.1837].

yıldırım: Yıldırım [NF 30-5, 30-7; TZ 21b-13; İM 810/4; DK 147-7; EATSKT 3a/9, 3a/10; OTS s.1837].

yılḏırım: Yıldırım [KK 65b/9; KKİ 58/4; KTS s.310].

yıldurum: Yıldırım [ŞÇ 2017].

yıldız: Yıldız, gökyüzünde parlayan cisim [MU 3-5; OTS s.1837; TSöz. II s.1631[21]].

yılduz: Yıldız [NF 367-15; SD 25; ŞÇ 2099, 15380; MN 37-5; KY 99, 135].

yıltırım: Yıldırım [TS VI s.4584; YTS s.244].

yışın: Yıldırım [HTSKT 8a/7=2/55; ME 42-2, 17-3].

yil (I): Yel, rüzgâr, esinti [UTS s.193[22]; ETG s.311; NFDTS s.239; İM 93a/4; SSGT 313/10; Bd.V 254/4; MK 10a-3, 22b-3, 52a-1, 64a-6, 73a-5; TS VI s.4601; Ga. 642, 1637, 1768, 1777, 1899].

yuldırım: Yıldırım [T s.5].

---

[19] Yėl 'yel; cin çarpması' (DLT III, 108) "yėl ~yil" umumî olarak çağdaş pek çok Türk boylarında 'şerir ruh' anlamında "yel ~ yil" kelimesi kullanılır. Yėl:cin; er yelpindi 'adama yel (cin) çarptı' demektir. (DLT III, 108). Bk. İnan, 1971:296.

[20] Yėl 'rüzgâr, hava; kasırga'; ayrıca mecâzen 'kötü ruhların etkisi altında olan, cinli kimse' anlamına gelir. Kötü ruhlar ve rüzgâr arasındaki kabul edilen ilişki sebebiyle hangi anlamın kastedildiğini görmek her zaman kolay değildir. Bk. Clauson, 1972:916.

[21] Bugün Tü.T'sindeki 'yıldız' kelimesi, esas anlamından başka, 'tanınmış, parlak sinema sanatçısı' anlamına gelmektedir. Halbuki bu kelime bundan elli yıl önce bu anlama sahip bulunmuyordu. Buradaki anlam genişlemesi, İngilizce 'star' kelimesinin etkisiyle açıklanabilir. Türkçede 'dalga' kelimesi de semantik gelişme geçirerek fizik terimi haline gelmiş ve 'akışların devirli hareketlerinde bir devir zarfındaki hareket' (TSöz.) anlamını kazanmıştır. İngilizce 'wave', Almanca 'welle' kelimelerindeki anlam gelişmesine paralel olan bu gelişmede de yabancı etkinin varlığı söz konusudur. Bk. Aksan, 1961:230.

[22] Bu kelime Üç İtigsizler adlı eserde uzun ünlülü (yiil) olarak belirtilmiştir. Bk. Barutçu Özönder, 1998:202.

yuldız: Yıldız [DM 2a/11].

yulduz: Yıldız [KB 128, 139, 162, 3724; DLT II 301-2[23]; NF 30-10; ME 156; İML s.92; Kİ s.128; Bd.V 27/4, 212/2; ŞD 83b-11].

yul̲duz: Yıldız [KK 65b/12; KKİ 58/6].

yultuz: Yıldız [UTS s.198; ED s.922[24]; KK 65b/12].

---

[23] DLT'te yulduz 'yıldızları anlatmak için kullanılan genel bir ad' anlamındadır. Bk. Atalay, 1986:235.

[24] Yultuz 'yıldız; yıldızları ve gezegenleri sabitleştirmek için genel terimdir.' Hakaniye Türkçesi 11. yy yulduz al-kawkab 'yıldız', genel terim; sonra özel isimler: Jupiter (al-muştarî) eren tüz diye adlandırıldı. Kara kuş 'Terazi burcu'; ülker 'süreyya burcu'; yetigen 'büyükay'; temür kazuk 'Kazık Yıldızı'; bakır sokım 'Mars' (Kāşgārī III 40); Ayrıca Çağ. T. 15 yy yulduz sitāra 'yıldız'; Ayrıca Ay Xān'ın oğlunun ismi, Oğuz Xān'ın oğlunun ismidir (Sanglax 345v25). Bk. Clauson, 1972:922.

II. BÖLÜM

YER ve YERLE İLGİLİ İSİMLER

- A -

aglak: Issız, çorak, oturulmayan yer; boş; çöl [DLT I 119-21, 468-8; KR 38r7, 77r13] krş. avlak.

argadal: Dağ eteklerinde olan alçak tepeler [Abuş. s.13][25].

argu: İki dağ arası, uçurum [DLT I 127-25].

art: Dağ, tepe [KB 1735].

aya (II): Kaya [KTS s.17] (TZ).

ayrı (II): Tepe [Kİ s.8; KTS s.18].

ayrı (IV): Dağlardaki yol, keçi yolu, vâdî [KTS s.18] (Kİ).

avlak: Issız, çorak yer, çöl [KLS s.16; KTS s.16].

azmak (I): Yapışkan çamurlu bataklık [KN 71; TS I s.351].

- B -

bakku: Tepe, yüksekçe yer [DLT III 226-27] krş. baku.

baku: Tepe, yüksekçe yer [DLT III 219-17, 226-15].

balçuk: Balçık, bataklık [Ga. 210; TS I s. 389] krş. batak, bataklık, batıg, batık, batuluk.

basguk [baskuk]: Kaya parçası, kaya [UTS s.23].

batak: Çamur hâline gelmiş toprak, bataklık [Mar. 50b-7; TS I s.456; OTS s.464; TSöz. I s.157].

---

[25] Alçak tepelerde olan derelere de "argadal" denilir. Bk.Atalay, 1970:13.

bataklık: Bataklık, çamurlu ve sulak yer [OTS s.164].

batıg: Bataklık [KB 4771].

batık: Bataklık [LD 487].

batuluk: Bataklık [TS I s.457].

bayır: Dağ eteği, ova [OTS s.166].

beleñ: Tepe, dağ, dağ beli [DK 84-6].

bor: İşlenmesi zor toprak, çorak yer; çöl [TS I s. 638; OTS s.209].

boz: Sürülmemiş toprak [TS I s.657].

burşak: Ufak taş, çakıl taşı [KTS s.38] (TZ).

- C -

car (II): Uçurum, yar [OTS s.235] krş. yar.

- Ç -

çakıl: Irmak ve deniz kenarlarında suyun çalkayıp yuvarlattığı ufak taşlar; tepe [ML s.69[26]; OTS s.272].

çatak (II): İki dağın birleştiği yerde oluşan küçük ova [OTS s.281].

çepel (III): Bataklık [OTS s.287].

çog: Ateş, ziyâ, alev; köz [UTS s.43].

çokrak: Bataklık, gömülgen [Mar. 50b-7].

çorak: Çöl, çorak yer [OY s.101; ETT s.132].

çökek (IV): Bataklık, batak [TS II s. 945; OTS s.303].

---

[26] Çakıl 'çakıl taşı; tepe, sırt [ML s.69]. Güneybatı Türk şivelerinde: Osm.T.'de çakıl 'çakıl', Tü.T'sinde çakıl 'küçük veya orta boyda taş parçası.' Uygur Türkçesi ağızlarında coğrafî bir kelime olarak geçen 'tepe, sırt' mânâsındaki çeqil (<ortak Türkçe çaqıl) Nevāyī'nin verdiği bu anlamdaki kelime grubu içine daha iyi yerleşmektedir. Bk. Barutçu Özönder, 1996:69.

çöl: Kumluk ve susuz ova, bozkır [TY s.57; ŞÇ 2933; OTS s. 304; TSöz. I s.321].

çugurdan: Uçurum, yar [DLT I 512-25].

çukur: Çukur, mağara [NM s.460; Mu.SKT 29a-2=3/103].

- D -

dag: Yeryüzünün yüksek kesimlerine verilen ad; dağ [KTS s.55; NHT 19b/7, 110b/2] krş. dağ, tag, tağ, tav.

dağ: Dağ [OTS s.308; TSöz. I s.327].

daş (I): Yeryüzünü oluşturan kitlenin sert ve katı olan cismi, taş [KTS s.56; MK 87b-8; NHT 65a/14] krş. taş (I).

debbe: Tümsek yer, küçük dağ, tepe [KY 231] krş. däpä, tebe, tepe (I), tibe, tipe, töbü, töpe, töpi, töpö, töpü, tübe, tüpe.

däpä: Tepe [Kİ s.33; MMGT 21a-3; DK 14-8, 15-2, 24-12].

doprak: Evrenin üzerini kaplayan katı madde, toprak [BH 208:2] krş. tobrak, tofrag, tofrak, toprag, topraḫ, toprak, topurak, tuprak.

dökme: Tepe [DK 160-6].

düz (III): Engebesiz olan yer, düzlük, ova [DK 6-1; TSöz. I s.425] krş. tüz (III).

düz yer: Ova [TS II s.1381] krş. düz yir.

düz yir: Ova [Mu.SKT 74b-6=7-74].

- E -

egin (II): Dağ, tepe [HTSKT 540b/3=67/15].

eniş: Yamaç, vâdî [KLS s.64].

er: Yer [DLT I 45-12] krş. ir, yer (I), yėr, yėrlik, yir (I).

- G -

gömülgen: Bataklık, balçık [MMGT 50b-7; Mar. 50b-11; TS III s. 1746; OTS s.518].

- I -

ıssı [issi]: Ateş; sıcaklık [Faz. 5807].

- İ -

in: İn, mağara, hayvan yuvası [KB 138; KR 220r9; Kİ s.39; SD 84; Mu.SKT 90b-4=9/40; Mar. 22a-9][27] krş. inegü, yın, yin.

inegü: İn, mağara [KTS s.121].

ir: Yer [ETY Ş D 7 (I, 170)].

- K -

kalka: Tepe, yükseklik [BH 181:11].

qar (II): Kıpçaklarda düz arazi, ova [Kİ s.70].

kara (II): Toprak, yer, yeryüzü [NF 395-15; OTS s.843].

kara yer: Toprak, yer, yeraltı [NF 378-11] krş. kara yir.

kara yir: Toprak, yer, yeraltı [SN 5432; YTS s.126].

kara yurt: Çöl, bozkır [ŞÇ 21957].

karkağ: Çöl, suyu ve bitkisi bulunmayan yerler [DLT I 465-9].

---

[27] Zeynep Korkmaz makalesinde (1968:66) Türkçede bazen önseslerde birer y- türemesine uğramış olarak bulunan 'in, yıldız' vb. kelimelerin, metinlerde y'li şekiller yanında (yıldız 'yıldız' [TSöz II s.1631]; yın, yin 'in, hayvan ini' [DLT I 49-23]) y'siz olarak fakat uzun birer ünlü ile īlduz 'yıldız'; īn 'in' şekillerinde de yazılmış olmalarının, bunların ilk şekillerinin y'siz oldukları ve aslî ünlü taşıdıkları, fakat zamanla kısalmaya uğrarken ön seslerinde birer ikiz ünlü geliştirmek yoluyla y- türemesine uğradıkları görüşünü destekler nitelikte olduğunu belirtmiştir.

kaş (I): Tepe, yamaç [UTS s.112; KB 5668, 6340; SN 2445].[28]

kaş (II): Uçurum, sarp kayalık [OTS s.857; TSöz. II s.809].

kaya (I): İri ve sert taş, kaya [KB 2313, 4311; ETG s.279; Kİ s.74; Bd.V 132/3; DK 280-8; OTS s. 865; TSöz. II s.818].

kaya (II): Taşlık ve sarp dağ, taşlık uçurum, yer [OTS s.865].

kayır: Kum, kalın kum [KB 746; DLT I 158-27[29]; Kİ s.74; YTS s.131].

kepez: Deniz kıyısındaki kaya [OTS s.882].

kereñlü: Killi ya da çorak toprak [YTS s.134].

käriş: Tepe [Kİ s.45].

kesme ev [kesmelik]: Dağ eteklerinde oyularak meydana getirilen mağara, in [YTS s.135].

kıpçak: Alçak, kıraç yer, çorak ova [OTS s.896].

kır (III): Çakıllı ve taneli kum [KTS s.144] (KK).

kırbaca: Taş, kum ve demir parçası gibi katı süprüntülerin asırlarca denizde çalkalanarak donmasından oluşan sert kayalar [OTS s.897].

kısıl: Vâdî, dağ boğazı [UTS s.117; ETT s.146].

kol (I): Dağ eteğinde olan tepe, yamaç [Abuş. s.334].

kol (II): Vâdî [KB 766, 4896; HTSKT 563b/2=79/16; İM 30a/5].

korum: Kaya [KB 830].

koz (II): Ateş, alev, köz [UTS s.121] krş. Kİ köz (III).

körtük (II): Çöl [UTS s.178].

kötki: Tepe, tepecik [KB 21, 6069].

köz (III): Ateş, alev, köz [Kİ s.53].

---

[28] Kaş 'beyaz ve siyah temiz taş'. Bunun beyazını yüzük kaşına koyarlar. Bununla şimşekten, susuzlıktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. Kaş taşı bulunanlara yıldırım isabet etmez. Türklerin inancına göre böyledir. Bk. İnan, 1971: 295.

[29] Kayır 'çiğnenmiş toprak' (Türk lehçelerinde) kum 'kum' (Çigil lehçesi). Oğuzlar bu sözcüğü bilmezler. Oğuzlar, kuma 'kayır' derler. Bk. Kaşgarlı Mahmud, 2005:418.

kum: Kayaların doğal etkenlerle parçalanarak ufalanmasından oluşan ufak, sert taneciklerin bütünü [ETG s.157; İKP XXXVI. 7; HTSKT 593b/3=731/4; Kİ s.81; Bd.V 327/9; DK 176-8; TSöz. II s.926].

kurgag [kurgak]: Kara, toprak [UTS s.123].

kurı: Kara, toprak, yer [SN 4055; Ga. 764, 780] krş. kuru.

kurı yir: Toprak, kara [Ga. 755, 764].

kuru: Kara, toprak, yer [AYBÜ s.224; KN 27, 231, 289, 311, 787, 945, 1004, 1007; MC 45a-2, 46b-3].

- O -

od: Ateş [MMGT 53a-3; DK 42-6, 119-8, 128-2; Mar. (od ~ ōd) 28b-2; OTS s.1314; TSöz. II s.1098] krş. ot (I).

ocak: Ateş [TİKT 243b/9].

onur (I): Mağara; kovuk, çukur [OTS s.1318].

ort: Ateş, od [TS V s.3013] krş. ört.

ot (I): Ateş [OY s.108; UTS s.95; ED s.34[30]; KB 69; HTSKT 570a/5=85/10; Kİ s.63; Abuş. s.83; LD 187, 474, 700, 1011, 2245; MN 34/17, 102/20, 31/22, 464/4].[31]

ova: Çevrelerine göre çukurda kalmış, eğimi az, genellikle geniş veya dar düzlük [Ga. 761; OTS s.1321; TSöz. II s.1123].

oy (I): Vâdî [KTS s.207] (T).

oyuk (III): İn, mağara [OTS s.1322].

---

[30] Ot (I), 'ateş, alev.' Uygurcada bazen 'oot' şeklinde hecelenir. Uzun ünlülü olduğunu belirtmek veya bunu iki ot'tan (ot (I): ateş ot (II): bitki, nebat) ayırmak için oot (ōt) şeklinde hecelenir. Bk. Clauson, 1972:34.

[31] Ot (I), ocak, öç- kelimeleri aralarında mantıkî bağlantı olan kelime ailelerindendir. Nitekim; ot (I) 'ateş', ocak 'ocak; ateş yakmaya mahsus yer'; öç- <*ö-ç- 'ateş sönmek.' Başlangıçta bir *o-fiili vardı. Ondan –t eki ile, ot ismi türetilmiştir. Bk. Hacıeminoğlu, 1992:192.

- Ö -

öḏ: Dağ [DLT I 110-11].

öğür (V): Mağara [İH s.36].

öläñ: Sulak yer, bataklık arazi [UTS s.100; ETG s.296].

öñ (III): Sahrâ, çöl [UTS s.100].

örleş: Tepe [KLS s.152].

ört: Ateş, alev [OY s.108; UTS s.102; HTSKT 177a/9=8/50; YTS s.469].

örtän: Ateş, alev [UTS s.102].

öyük: Tepe, höyük [OTS s.1329] krş. üyük.

- S -

say (I): Çöl, taşlık, bozkır [UTS s.131; ETG s.293].

say (II): Dibi yere gömülü kaygan kaya [YTS s.182].

saz: Bataklık [KLS s.162].

sazak: Sazlık, bataklık [TS V s.3360].

säñir: Tepe; kale [Kİ s.89].

subsuz: Susuz, çorak yer, çöl [OY s.109; ETT s.159].

- T -

tag: Dağ [UTS s.144; KB 21, 69, 96; HTSKT 56b/4=78/7; Bd.V 454/3; LD 1053; ETT s.161].

tag telüği: Dağ deliği, mağara, oyuk [İH s.45].

tağ: Dağ [Kİ s.96; TS V s. 3697].

taş (I): Taş, kaya [UTS s.149; ETG s.297; KB 850; HTSKT 581a/3=105/4; Kİ s.99; Abuş. s.164; DK 39-13, 41-9; OTS s.1640; TSöz. II s. 1453][32].

tav: Dağ [KK 66a/7; KLS (tag ~tav) s. 176].[33]

tayız: Tepe [DLT III 89-1; İML s.70].

tebe: Tepe [KLS s.181].

teñ (III): Bataklık, göl [DLT I 528-9].

tepe: Tepe [HTSKT 331a/5=23/50; Kİ s.101; SD 333; OTS s.1691; TSöz. II s.1454].

tibe: Tepe [Abuş. s.178].

tipe: Tepe [NM s.466].

tobrak: Toprak [KKİ 58/11].

tofrag: Toprak [Abuş. s.209].

tofrak: Toprak [KR 116v17, 181v20; Bd.V 253/5; ŞD 73b-5, 165a-13].

toprag: Toprak [SN 801, 3819; NHT 70a-9].

toprah: Toprak [SN 61, 4365, 4370].

toprak (I): Toprak [UTS s.461; HTSKT 453a/6=40/67; Kİ s.105; DK 98-10, 190-2; OTS s.1729; TSöz. II s. 1485].

toprak (II): Yer, arz [ŞÇ 9284; OTS s.1729].

topurak: Toprak [ŞÇ 13325; TS V s.3827].

töbü: Tepe [UTS s.162].

töpä: Tepe [ETY K D 11, ETY B D 10; NF 155-3; İM 297b/8; NM s.467].

töpi: Tepe [ETG s.302].

---

[32] Bu kelimenin bugünkü Tü.T'sinde 'birine dokunsun diye söylenen söz' (tariz) gibi soyut yan anlam kazanması temel anlamından sonra olmuştur. İlk belirtilen kavram somuttur. Somut kavramların soyutlara göre önceliği vardır. Bk. Aksan, 1971:256.

[33] İtalyan Codex'sinde k:ḫ ve g:v değişmeleri daha azdır. İtalyanca bölüm daha eski nüsha olduğu tesirini bırakmaktadır. Örneğin: İtalyan: tag, Alman: tav 'dağ'. Bk. Çağatay, 1978:148.

töpö: Tepe [UTS s.163; ED (töpö ~ töpü) s. 436].

töpü: Tepe [KB 842; ETT s.174].

töş başı: Bataklık [UTS s.163].

tuprak: Toprak [ETG s.302].

tübe: Tepe [NFDTS s.219].

tüpe (II): Tepe [TZ 8b-9].

tüz (III): Düz ova [KB 5372; KR 62v4, 70r19, 211v8].

- U -

uçma: Sarp ve dik yer, uçurum [ML s.74][34] krş. uçrum, uçurım, uçurum.

uçrum: Uçurum [TS VI s.3896].

uçurım: Uçurum [ML s.75].

uçurum: Uçurum [İH s.49; OTS s.1743; TSöz. II s. 1509].

ul: Toprak, zemîn [ETG s.394].

uya: Çukur, mağara; yuva [ETG s.395].

- Ü -

üñür: Mağara [ETG s. 406; KB 2684; HTSKT 187a/1=9/40].

üyük: Bataklık, sulak yer [KB 974, 3089, 3795].[35]

- Y -

yalıñ: Ateş [Tez. s. 241].

---

[34] Bu kelime aynı mânâdaki Osm.T'si, Kırım Türkçesindeki uçurım, uçurum kelimeleriyle köktaştır: Uçma <uç-ma, uçurum (uçurum < uç-ur-ım.) Bk. Barutçu Özönder, 1996:76.

[35] Üyük 'tepe gibi yüksek yer' [KE 173v4]; üyük 'büyük tepe' [Kİ s.116] anlamlarındadır. Bk. Barutçu Özönder, age, s.78.

yap yazı: Dümdüz çöl, ova [İH s.51].

yar: Deniz, göl, ırmak gibi su kıyılarında veya karada dik yer, uçurum [DLT I 375-16; Kİ s.120; Faz. 3426; OTS s.1817; TSöz. II s.1596].

yatak: İn, mağara [TS VI s.4388; DK 214-2].

yawuk (I): Mağara [NF 343-7].

yazı (II): Düz yer, ova, çöl [ETG s.310; KB 21, 69, 96; HTSKT 307b/9=20/70; NM s.468; DK 135-2; OTS s.1815] krş. yazu (II).

yazı yer: Çöl, ova, bozkır [TZ 9b-10; TS VI s.4456] krş. yazı yir.

yazı yir: Çöl, ova, bozkır [DM 3a/6].

yazu (II): Düz yer, ova, çöl [MMGT 36b-15; KY 291].

yer (I): Yer, yeryüzü, zemîn [OY s.115[36]; NF 191-1; EATSKT 13b/6, 17b/7, 22b/2; OTS s.1833].

yer (II): Yeryüzünün kara kısmı, toprak [OTS s.1833] krş. yir (II).

yėr: Yer, yeryüzü; toprak [ED s.954; DLT I 15-4, 16-6; II 68-5; III 4-16, 10-7, 10-11; KR 2v14; ME 171-6; ÇEK s.286; Ç 29, 30, 38].

yėrlik: Yer [KR 68r21].

yın [yin]: İn, hayvan ini [DLT I 49-23, III 6-4].

yış: Dağ, ormanlı dağ; ormanla kaplı dağ [OY s.115].

yir (I): Yer, yeryüzü, zemîn [Üİ 103b-14; KB 3, 44, 68; Kİ s.125; Bd.V. 11a/2; LD 2433; NHT 74b/2].

yir (II): Toprak, kara [TİKT 225b/7; Mu.SKT 57a-3].

---

[36] Köktürklerin kutsal Yer Su Tanrısına inandıkları biliniyor. "Yer" ve "Su" sözcükleriyle anlatılan bu kavram, aynı zamanda çok anlamlı bir ikileme olarak 'ülke, memleket', 'yurt' ve 'vatan' anlamlarına da geliyordu. Yenisey Yazıtlarında "yer" sözcüğü, bugünkü anlamıyla birlikte 'dünya' anlamında da geçer. Bk. Aksan, 2003:50.

III. BÖLÜM

SU ve SU ile İLGİLİ İSİMLER

- A -

adak: Sâhil, ada [KR 139v1, 139v13, 140r8, 173v16] krş. atag.

akar: Irmak, çay [KTS s.5] (TZ).

akar su: Yeryüzünde ve yeraltında belirli bir yatak içinde, eğim boyunca sürekli veya zaman zaman akan su [KTS s.5(T); MN 55-9, 99-10; Mu.SKT 163b-7=23/50; OTS s.61; TSöz. I s.33].

akar tiniz: Irmak, nehir [SSGT 278/9].

akın (I): Akın, sel [KB 1160; HTSKT 242a/5=13/17].

akın (II): Dalga [KTS s.5] (TZ).

akın munduz: Birdenbire gelen sel, deli sel [DLT I 77-22].

akmak: Akın, sel [KTS s.6] (TZ).

ana deniz (coğr.)**:** Kıtaları birbirinden ayıran engin deniz, okyanus, umman [TSöz. I s.66].

arg: Nehir, ırmak [KTS s.10 (KK); Kİ s.5] krş. ark (III).

arık: Irmak, ark, kanal [DLT I 7-6, 65-20, 375-14, 382-22[37]; HTSKT 4b/4=2/25; NFDTS s.173; TZ 36a-6].

ark (III): Nehir, ırmak [KTS s.11] (Kİ).

arku: Nehir, dere [ETG s.261].

atag: Ada; sâhil, kıyı [KR 140r1,141r18].

---

[37] Arık 'nehir, ırmak, kanal' (<*ar+k). Bu sözcük Uygurca metinlerde görülmez. İlk defa El-Kâşgarî'de rastlanır. 'nehir' mânâsı, art 'iki tepe arası' ile ilgili olabilir. Bk. Tekin, 2001:234.

- B -

bere (II): Bahçe ve tarla arasında akan küçük çay [OTS s.181].

bıgar: Kaynak, göze [KTS s.30] (T) krş. bınar, bıñar, bıygar, bunar, buñar, mıñar, pınar, pıñar.

bınar: Pınar, kaynak, yerden çıkan su; çeşme [YED s.1165; OTS s.192].

bıñar: Pınar, kaynak [MMGT 68a-3; KTS s.30; Faz. 5820; MC 56b-1; Mar. 51a-13; YTS s.32].

bıygar: Pınar, kaynak [KTS s.30] (T).

bulag: Yerden kendince akan su, kaynayan pınar, kaynak, göze [Bd.V 465/6; Abuş. s.151; ND s.648] krş. bulaḥ, bulaḫ, bulak.

bulaḥ [bulak]: Pınar, kaynak [KTS s.37] (KLS).

bulaḫ: Pınar, kaynak [KTS (bulaḫ ~ bulak) s.37] (KLS).

bulak: Pınar, kaynak [ETG s.270; KB 6626; KR 176v19, 194r21; KTS s.37 (KLS); SD 325; YTS s.39; OTS s.215; ŞD 187a-12].

bulak: Göl [T s.7].

bulk: Kaynak, pınar, çeşme, kanal [UTS s.34] (TT VII 41,2).

bunar: Pınar, kaynak [YED s.1167].

buñar: Pınar, kaynak [TS I s.539; SN 4946, 5656; Hur. 7285].

burulgan [burlağan]: Su çevrintisi, girdap [NHT 21b-3; TS I s.714].

büñ: Pınar gözü, kaynak [BH 134:1][38].

- C -

cuvan: Irmak, çay [Bd.V. 593/6].

---

[38] Büngül: suyun yerden kaynayarak akması; büngüldek: Kaynak, göze; büngüldemek: su, yerden kaynayarak akmak, çıkmak. Bk. Canpolat, 1965:342.

- Ç -

çag (III): Çağlayan [YTS s.48].

çaglagan: Çağlayarak, köpürerek ve şarıl şarıl ses çıkararak akan su, şelâle [YTS s.48; YK s.368] krş. çaglañ, çağlan, çağlar, çağlayan.

çaglañ: Çağlayan, şelâle [YTS s.49; YK s.368].

çağlar: Çağlayan, şelâle [OTS s.270].

çağlar: Kayalara ve setlere çarpıp tabaka tabaka yerlerden köpürerek düşen su, şelâle [OTS s.270].

çağlayan: Çağlayan, şelâle [OTS s.270].

çağlan: Çağlayan, şelâle [OTS s.270].

çarlak (I): Irmak, çay [KTS s.47] krş. çırlaq (II).

çay (coğr.)**:** Dereden büyük, ırmaktan küçük akar su [MMGT 63a-1; Tez. s.216; TM 45a-3; DK 155-2; OTS s.283; TSöz. I s. 285].

çevirindi (II): Suların dönmesi ve döndüğü yer, girdap [OTS s.292] krş. çevrinti (I).

çevlik [çevlek] (II): Girdap [TS II s.574] krş. çevlük (II), çevrik (I).

çevlük (II): Girdap, burgu [TS II s.874; OTS s.293].

çevrik (I): Girdap, burgu [OTS s.293].

çevrinti [çevrindi] (I): Girdap [YTS s.54].

çırlaq (II): Küçük çay [KTS s.49 (Kİ); TZ 36a-5[39]].

çoḫraḫ: Kaynak, pınar [KTS s.51] krş. çokrak.

çokrak: Kaynak, pınar [KTS s.52; KLS s.51; YK s.414].

çokrama: Fışkıran kaynak, suyu çok olan kaynak [DLT I 492-1].

çölek: Girdap [OTS s.304].

---

[39] Çırlap akar 'su sesi'. Radloff, Karayım diyeleği çırlax 'küçük çay'; Kİ, çırlaq 'akan suyun sesi, küçük çay.' Bk. Atalay, 1945:162.

- D -

dalga (coğr.)**:** Deniz veya göl gibi geniş su yüzeylerinde genellikle rüzgârın, depremin vb. nin etkisiyle oluşan kıvrımlı hareket [KTS s.55 (İH); OTS s.313; TSöz. I s.332] krş. dalka, talka.

dalka: Dalga [TS II s.983].

deniz (I) (coğr.)**:** Yer kabuğunun çukur bölümlerini kaplayan, birbiriyle bağlantılı, tuzlu su kütlesi [OTS s.332; TSöz. I s.355] krş. deñir, deñiz, täniz, teñiz, tiñiz.

deniz (II): Dalga, fırtına [OTS s.332].

deniz (III): Büyük göl veya nehir [OTS s.332].

deñir: Deniz [Hur. 348].

deñiz: Deniz [KTS s.56; MMGT 61a-12; Faz. 5148; EATSKT 17b/4, 93b/10, 185b/5; YTS s.64].

deñiz kırañı: Deniz kenârı, sâhil [Mu.SKT 149a-2=20/38].

deñizler deñizi: En büyük deniz, bahr-i muhît, okyanus [TS II s.1082].

dere: Genellikle yazın kuruyan küçük akar su ve bunların yatağı [KR 147r11; KKİ 58/12; DM 3b/16; EATSKT 391b/5; MC 21a-5; TSöz. I s.359] krş. tere (II).

dip deñiz: Büyük deniz, bahr-i muhît, okyanus [TS II s.1165].

dirler su: Küçük göl [DM 3b/17].

döğündü: Dalga [TS II; s.1227; ŞÇ 5381].

düden: Girdap, suyu yer altına çeken delik [TS II s.1299].

- E -

ägrik: Su anaforu, girdap [UTS s.46 (TT V 24,78); ETG s.263].

eğrim (I): Girdap; havuz [OTS s.388] krş. eyrüm, igrem, igrim.

erin (IV): Nehir, ırmak [KTS s.75] (T).

eyrüm: Suyun döne döne akışı, girdap [Abuş. s.37].

ezen: Irmak, nehir [KTS s.79] krş. özän, üzän.

- G -

göl (coğr.)**:** Oluşması genellikle tektonik, volkanik vb. olaylara bağlı olan, toprakla çevrili, derin ve geniş durgun su örtüsü [MTK s.128; MN 389-6; TM 66a-9; OTS s.517; TSöz. I s.558] krş. köl.

gölek: Dalga [Abuş. s.362] krş. köleg, külak, külek.

göz (coğr.)**:** Suyun topraktan kaynadığı yer, kaynak [ŞÇ 28125; OTS s.521; TSöz. I s.568] krş. köz.

- I -

ırmag: Akarsuyun büyüğü, doğrudan doğruya denize dökülen nehir [SN 1320] krş. ırmaq (I), yırmak.

ırmaq (I): Irmak, nehir [KTS s.106 (Kİ, İM, TZ); İML s.36; MMGT 60a-9; Mu.SKT 3b-1=2/25; MC 3a-2, 3a-3, 61b-3; OTS s.670].

ırmak (II): Pınar, kaynak [Mu.SKT 145b-2=19/24].

- İ -

igrem: Su çevrintisi, girdap [KTS s.107; SSGT 88/7, 262/11].

igrim: Su çevrintisi, girdap [Bd.V 578/6; Abuş. (igrim ~ igrik) s.66].

- K -

ka<u>d</u>ağ: Kanal, ırmak [DLT II 190-20].

kak: Göl, kurumuş göl; su birikintisi [DLT I 179-19, II 283-2].

karañ (II): Sâhil, kenar [KTS s.108] (DM) krş. kırañ.

karıg: Kenar, kıyı, sâhil [TM 146a-15] krş. kıra, kırag, kırak, kırıg, kıtıg, kıy, kıyı.

kaynak (II): Yerden kaynayıp çıkan su pınarı, ufak pınar, göze [OTS s.867; TSöz. II s.822].

kelnğiz: Sel [DLT II 265-4].

kıra: Kenar, kıyı, sâhil [KE (kıra ~ kırak ~ kırıg)139v9].

kırag: Sâhil, kıyı [TM 333b/5; NM s.462].

kırak: Sâhil, kıyı [KE 76v6, 116v18; HTSKT 118b/6=11/37].

kırañ: Sâhil, kenar, kıyı [SN 2935, 3321, 3419, 3851, 4943, 4965].

kırıg: Sâhil, kenar, kıyı [KE 234v3].

kıtıg: Sâhil, kıyı; kenar, sınır [UTS s.117].

kıy: Sâhil, kıyı; kenar [KR 213r6].

kıyı: Karanın deniz boyunca uzanan bölümü, sâhil [OTS s.905; TSöz. II s.865].

kom: Dalga, fırtına [HTSKT 217b/7=11/42; KLS s.113; KTS s.109] krş kum(II).

koyaḫ [koyak]: Dere, vâdî [TS IV s.2682; YTS s.145; OTS s.923].

köl (I): Göl, durgun su örtüsü [OY s.106; AY 351/10, 353/15, 600/5, 600/11; ETG s.156; DLT II 79-19, 265-4; KR 131v5; KTS s.157 (İM, T, TZ); İML s.46; ML s.241; BH 213:19; ETT s.149; ŞD 186a-2][40].

---

[40] Kör, köz, köl, köle, kölige kelimeleri aynı köke *kö'ye dayanan 'âile üyeleridir.' Nitekim bu kelimelerin hepsinde 'bağlı, bağlantı' anlamlarının olduğunu görüyoruz. köz <*kö-z 'göz': Nesne ile insan arasında bağlantı kuran organ. kölige< köl-i-ge 'gölge': Temsil ettiği cisme, hiç ayrılmayacak şekilde bağlı.Ayrıca, gölgenin varlığı da temsil ettiği cismin varlığına bağlı. köl<*kö-l 'göl': Etrafı kara ile çevrilmiş, yani yolu bağlanmış durgun su. Başlangıçta muhtemelen "köl suv" deniyordu.Akmak', aslında suyun bulunduğu yerden ayrılması hadisesidir. Bu gerçeği idrâk eden Türk'ün mantığı, hiç yer değiştirmeyen, yani akmayan deniz

köl (II): Denizin kendisi, deniz [DLT III 136-6, 136-7].

köleg: Dalga [NM s.462].

köz (coğr.)**:** Kaynak, göze [KİS 7a/3; KTS s.161 (İM, Kİ, T, DM)].

közenek: Pınar, kaynak [ME 15b-6].

kudug: Pınar, kuyu; deniz [UTS s.122].

kum (II): Dalga, su dalgası, fırtına [DLT III 177-1, 137-5; KTS s.162 (İH, T); İML s.47; YTS s.148].

kumluk: Kum bulunan yer, kumsal, sâhil [OTS s.934].

kumsal: Kumluk yer, kumla kaplı olan deniz kenarı, sâhil [OTS s.934; TSöz. II s.927].

kuy: Dere; kuytu yer, dip [DLT III 65-14, 142-12].

külak: Büyük dalga [Bd.V 182/5].

külek: Deniz dalgası; fırtına [ML s.71][41].

- M -

mıñar: Pınar, kaynak [DLT III 280-19, 363-13, 376-2[42]; BH 157:16].

minäz: Pınar, çeşme [Kİ s.59].

mürän: Irmak, nehir [UTS s.90].

---

ve göl suyunu, isabetli olarak 'bağlı' algılamıştır. Çünkü bağlı olan nesneler hareket edemez, yerinden ayrılamaz. Bk. Hacıeminoğlu, 1992:186.

[41] Bu okuyuş ve verilen mânayla kelime Nevâyî'nin 'dağlık' ve 'düzlük'lerle bunların çevresinde saydığı kelimeler arasında tam yerini almamaktadır. Kelime yukarıda verilen mânasıyla Çağ.T'si sahası sözlüklerinde geçer: külek 'volnenie morya' (Muhammad Mahdî Xân, Sanglax, London 1960 308v.29); külek 'agitation des flots' (Şeyh Süleyman Efendiyi Buhârî, Lugat-i Çağatay ve Türkî-yi Osmanî, İst., 1298, s.260). Belki, kelimeyi kölek okuyup köl 'göl'ün küçültmeli şekli saymak daha doğru olacaktır: kölek 'gölcük' (<köl-ek). Bk. Barutçu Özönder, 1996:71.

[42] Karahanlı yazı dili ile Oğuzca arasında önemli kriterlerden biri durumunda olan kelime başındaki b->m- değişimi bakımından, Oğuzca b- yanındadır. Ancak, eserde b->m- dönüşümüne uğramış olan mıñar 'pınar' (Oğuzca) vb. bazı kelimeler Oğuzca olarak gösterildiğine göre, bu dönemde Oğuzca esas itibariyle b-'yi korumakla birlikte, b->m- değişimine uğramış kelimelere de sahip bulunuyor demektir. Bk. Korkmaz, 1973-1974:43.

- O -

oprı: Dere, çukur; vâdî [KB 2243].

opu: Girdap, burgaç, çarh [UTS s.95] (TT II 17,78).

oyuru: Dere [KTS s.163] (Kİ).

- Ö -

ögän: Çay, nehir [UTS s.98; ETG s.289] krş. öz (II), özäk, özen.

ögüz: Irmak, nehir, dere [İKP XIV.4, XV.3; AY 28/6, 85/10, 105/15; UTS s.99; ED s.119[43]; KB 975, 993, 2245; HTSKT 535b/4=65/2; KLS s.161] krş. öküz (I).

ökräm: Irmak, nehir [ETG s.289].

öküz (I): Irmak, nehir, dere [DLT I 59-5, 390-18, III 191-6, 341-19].

öl: Deryâ [Abuş. s.109][44].

örküç: Dalga [DLT I 95-15].

öz (II): İki dağ arasında bulunan dere [UTS s.103 (TT V.28, 222); DLT I 46-l; KR 188r9].

özäk: Küçük dere [UTS s.103].

özen: Nehir, ırmak [AYBÜ s.230; T s.7; TZ 21a-5].

- P -

pınar: Pınar, kaynak; çeşme [YK s.594].

pıñar: Pınar, kaynak; çeşme [BH 128:7, 233:8, 324:19].

---

[43] Ögüz 'nehirlerin tümüne, Ceyhûn'a, Fırat'a ya da bir başkasına verilen ad.' Bu sözcük Oğuzlar arasında özel bir anlamda kullanıldığında Benâkit Vâdîsini anlatır; çünkü kentleri bu bölgededir ve Oğuz göçebeleri de buradaki nehirlerin kıyılarında konaklar. Türk ülkelerinde bulunan birçok nehir bu sözcükle adlandırılır. Bk. Clauson, 1972:119.

[44] Öl imâle ile yaş anlamındadır: ȫl 'yaş.' öl 'nem' ve 'deryâ' anlamlarına da gelir. Bk. Atalay, 1970:109.

- S -

say: Atın boyu kadar derinlikte olmayan su; nehir [Kİ s.88; Bd.V. 598/1; ML s.72[45]; LD 715, 719].

sıgra: İki dağ arasındaki geniş dere [DLT I 422-7; BH 181:11].

su (I): Hidrojenle oksijenden oluşan, oda sıcaklığında sıvı durumunda bulunan, renksiz, kokusuz, tatsız madde [UTS s.138; AY 623/5; AH s.59; AYBÜ s.233; T s.6; TZ 6a-14; DM 4b/15; KLS s.171; NM s.465; Faz. 3380; TİKT 351b/15; MC 9a-2, 29b-3; TSöz. II s.1342] krş. sub, suf, sug (II), suv, suw, su (y).

su (II): Akarsu, ırmak [TİKT 242b/14; ŞÇ 1011; TSöz. II s.1342].

su (III): Deniz, göl, durgun su [OTS s.1528].

sub: Su, ırmak [OY s.109; ETG (sub ~ suw) s.295; ETT s.159].

su çevleği: Girdap [SN 4825; TS V s.3569].

suf: Su [DLT III 427-19, 431-26; İM 84b/1].

sug (II): Su [UTS s.139 (AY 600, 4)[46]].

su ırmagı: Irmak, nehir [ŞÇ 2299].

sundırı [sunduru]: Deniz [DLT I 492-9, 492-11].

---

[45] Besim Atalay, DLT Tercümesi I-III, s.158 say 'kara taşlık'; El-idrâk Haşiyesi, 1936 say 'mücellâ, düz, katmer katmer taşlıklı, kaymak taşı (İzbudak 40); Besim Atalay, Abuşka Sözlüğü, TDK Yay., Ank., 1972, s. 276 say 'kışın suyu akıp yazın akmayan dere.' Bk. Barutçu Özönder, 1996:73.

[46] Uygur metinlerinde "ıg" biçiminde bir sözcüğe rastlanır. Bu sözcük Uygur metinlerinde "ıg-la-mak=ağlamak", "ıg-la-ş-mak=ağlaşmak" biçimlerinde geçmektedir. Ayrıca 'su hakkında, ağır ağır akmak', anlamında kullanılan "ıgmak" sözcüğü vardır. Uygurcadaki bütün bu örnekler, o dönemde "ıg" biçiminde "su" kavramı veren bir kökün varlığını göstermektedir. Bk. Hatiboğlu, 1989:268.

Vecihe Hatiboğlu makalesinde (1976:576) su sözcüğünün başındaki "s-" sesinin öntüreme olarak göründüğünü ileri sürer. Nitekim Uygurcada 'ağlamak' anlamında kullanılmış olan ön türemeli "s-ıg-ta-mak", "y-ıg-la-mak" biçimlerine rastlanır. Türk lehçelerinde "ağlamak" anlamında kullanılmış olan ıg-la-mak gibi sözcüklerdeki "ıg" köküyle, "su" anlamında kullanılmış olan "sub, suġ, suv, suw" sözcükleri birbiriyle yakından ilgilidir. Bu duruma göre "su" sözcüğünün gelişmesi şu evrelerden geçmiş olmalıdır:

s-ıg > sıg > suġ → sub, suw, su

suv: Su [İKP XXVI.5; Üİ 103b/6, 104a1; ED s.783; LD 379; NHT 69b/14, 69b/15; SN 2660, 4253].

suvak [suvag]: Su biriken çukur yer, pınar; çeşme [SN 3186; TS V s.3593].

suw: Su [ETG s.295; KB 73, 43, 669; DLT I 15-20, 20-29, II 4-25, 6-21, III 14-10, 54-18, 61-19; HTSKT 263b/1=16/65; ME 48-4, 59-4].

su (y): Su [Ga. 639, 1639, 1768, 2206, 2211].

- T -

talay: Deniz, büyük nehir [UTS s.145 (U II.55); OTS s.1625] krş. taluy, toluy.

talaż: Dalga; kasırga [İH s.45; Tez. s.238; TS V s.3705; OTS s.1625].

talka: Dalga [MMGT 17a-5].

taluy: Deniz, okyanus [OY s.110; AY 28/6, 113/5; ETT s.166].

taluy üğüz: Deniz, okyanus [OY s.110][47].

taşkın: Sel [İH s.46].

taşkın su: Sel [T. s.7].

tegev: Dereden akan su [Abuş. s.165].

tägzinç: Girdap, anafor; dalga [İKP XVII. 8; UTS s.152].

täniz: Deniz [Kİ s.101].

teñiz: Deniz [KB 21, 480; HTSKT 130b/2=6/59; KKİ 58/15; DM (tiñiz) 3b/16; SD 697].

tėñiz: Deniz [ME 73-5].

teñiz yakası: Sâhil, kumsal [İM 298b/4].

---

[47] James R. Hamilton eserinde (1998:74) Eski Türkçe metinlerde çok görülen taluy üğüz (taluy: deniz; üğüz: nehir), taluy ögüz 'okyanus ırmağı, nehri' deyimleri, eskilerin okyanusu büyük bir olasılıkla dünyayı saran uçsuz bucaksız bir ırmak gibi düşünmüş olabilecekleri gerekçesiyle açıklanabileceğini ileri sürer. Taluy öküz: okyanus [P.Pelliot, Prens Kalyanankara ve Papankara XIV, XV] (taluy: deniz, öküz: nehir). Ayrıca taluy öküz 'okyanus' Uygurcadaki hendiadyoinlerden biridir. Bk. Çağatay, 1978:60.

tere (II): Dere, ırmak [TZ 38a-7].

tiñiz: Deniz [AH s.63; Bd.V. 132/3, 417/3; ŞD 139b-10].

tolkun: Dalga [KR 3r11; TZ 35a-5].

toluy [talu]: Deniz, okyanus [İKP XIV. 4, XV.3; UTS s.160].

- U -

ulu su: Irmak, nehir [İML s.80; OTS s.1748].

urı (III): Dere; yol [DLT III 370-10].

- Ü -

ügüz: Irmak, nehir [TY 16, 18, 19 (s.69); ETY K C 3, ETY Ş B 3, ETY IrkB 65; ETT s.180].

üğüz: Irmak, nehir [OY s.113].

üküz: Deniz [UTS s.177 (AY 613, 20)].

üzän (III): Dere [Kİ s.116].

- Y -

yaga: Deniz kıyısı, sâhil [İM 106b/7] krş. yaka.

yaka: Sâhil, kıyı [NF 307-4; NM s.467].

yalı: Deniz veya ırmak kenarı; sâhil, kıyı [TM 122a-5; OTS s.1812].

yap: Pınar, kaynak [HTSKT 295a/7=19/24][48].

yar (I): Girdap [OTS s.1817].

yaş (II): Deniz [TS VI s.4377].

---

[48] yab (yeb) 'aheste, sessiz divi eden su, ufak ırmak' (Ignaz Kunos, Şejx Sülejman Efendi's Çagataj-Osmanisches Wörterbuch, 95). Bk. Sağol, 1995:178.

yırmak: Irmak, nehir [TZ 33b-5].

yol (II): Kaynak, pınar [ETY Ş C 11, D 8] krş. yolak, yul, yulak.

yolak: Çay; kaynak [DLT I 222-17].

yul: Çay, küçük nehir, dere, ırmak; kaynak [UTS (yul~yūl) s.198 (TT VIII. 104)[49]; KB 973; HTSKT 8b/9=2/60; ME 171-3].

yulak: Küçük küçük birçok su pınarları [DLT III 17-4].

[49] Talât Tekin eserinde (1975:119-120) yul 'pınar' (III, 144) 'la birlikte oprı 'dere' (III, 134), kom 'dalga' (III, 137), köl 'göl' (III, 135, 136), öz 'iki dağ arasında bulunan dere' (I, 46), suw 'su' (II, 4, 5) kelimelerini de uzun ünlülü olarak belirtmiştir.

IV. BÖLÜM

MADEN ve MADENLERLE İLGİLİ İSİMLER

- A -

ak korgaşın: Kalay [KLS s.114]..

aldun [altun (I)]: Yüksek değerli, yumuşak ve kolay işlenen bir maden [UTS s.7] krş. altın, altun.

altın: Altın [KTS s.8 (T, DM, TZ); MTK s.112[50]; OTS s.82; TSöz. I s.59].

altun: Altın [OY s.97; ETY K C 5, ETY B Ş 12; ETY T 48, ETY IrkB 4 (II, 73); İKP XXXVII.6[51];ED s. 131; KB 188, 213, 483, 485; ME 4-2; KR 6r17, 32r10; KTS s.8 (KK, İM); İML s.10; Bd.V 147/4; Ga.1381, 1386; ŞD 133b-13]

- B -

bagır: Kırmızıya çalan metal maden [KLS s.20; KTS s.21] krş. bakı (I), bakır, bakr, pakır.

bakı (I): Bakır [UTS s.21 (TT VII 34, 11)].

bakır: Bakır [KB 3438, 3964; KE 138r10; KKİ 58/15; TZ 36b-7 (Kİ, T, İML); TİKT 325a/20; NHT 117b/6; OTS s.150; TSöz. I s. 133].

bakr: Bakır [UTS s.21].

---

[50] "Tası ve mendili Altın adlı câriyeden al da hamama gidelim." (Mesnevi III, 511). Altın; 'câriye' adı olduğu gibi gümüş de câriye-karavaş adı olur. Nitekim (DLT I, 310)'da gümüşün câriyelere verilen adlardan biri olduğu görülmektedir. Bk. Atalay, 1943:112.

[51] Hıristiyan (Uygur) metinlerinde altun 'altın; altın para'; tütsü ve lavanta yapımında kullanılan kokulu bir çeşit sarı sakız.' (Uigurica 16, 14); Budist (Uygur) metinlerinde 'altın (sarı) renkli (melez, Güney Afrikalı)' Türkische Turfantexte VIII 64. Bk. Clauson, 1972:131.

- C -

cincü: İstiridye gibi bazı kavkılı deniz hayvanlarının içerisinde oluşan, değerli, küçük, sert, sedef renginde süs tanesi, inci [DLT I 417-15, III 229-15; Kİ s.248] krş. inci, incu, incü, inçi, inçü, ünçü, yençü, yincü, yinçü, yünçü.

- Ç -

çelik: Kuvvet ve dayanıklılığı için özel işleme yöntemleriyle arttırılmış demir, pulad [OTS s.286; TSöz. I s.291].

çod̲ın: Tunç ve süzülmüş bakır; bakır [DLT I 141-15] krş. çoyun.

çoyun: Eritilmiş maden; bakır [KTS s.58] (İH).

- D -

demir (kim.): Mavimtırak esmer renkte sert maden [İML s.24; OTS s.330; TSöz. I s.352] krş. demür, temir, temür, tėmür, timür.

demür: Demir [KTS s.59 (T, DM); MMGT 7b-3; KG 110b-6].

duç: Bakırla kalay karışımı, pirinç [BH 305:6] krş. tuç, tunç.

- E -

eğiş (I): Ucu çengelli bir demir [TS III s.1398].

erdini: İri inci [DLT I 71-12, 141-15] krş. erdün.

erdün: İnci [İML s.30].

- F -

fınduk: Kurşun [KN s.203].

- G -

gümiş (kim.): Parlak, beyaz renkte, kolay işlenebilen kıymetli bir maden [MMGT 37a-1; MN 149-4; Tez. s.222] krş. gümüş, kömiş, kümiş, kümüş.

gümüş: Gümüş [Faz. 826; OTS s.534; TSöz. I s.582].

güneysu: Cıva [OTS s.536] krş. köney su, künesu, küne sufı, küney su.

- İ -

iksü (II): İyice yanmamış zehirli gaz çıkaran kömür [İH s.24].

inci: İnci [KKİ 64/12; TZ 31b-11; OTS s.738; TSöz. I s.706].

incu [inci]: İnci [Abuş. s.79].

incü: İnci [MMGT 30b-2; MC 95a-3; Mu.SKT 254a-1=59/22].

inçi: İnci [KTS s.65 (KK,TZ); SSGT 312/6; ŞD 141a-8].

inçü: İnci [KLS s.83; Kİ s.39; Bd.V 536/3; LD 506, 712, 734, 1634, 1964; BH 6:13, 229:4].

- K -

kalay (kim.): Bakırı parlatmak için kullanılan veya tenekeyi yapıştırmaya yarayan ve çok bilinen bir maden [İH s.26; KG 110b-6; OTS s.824; TSöz. II s.764].

karakurşun: Kurşun madeni [İML s.37][52].

kargaşın: Kurşun; ağırlığıyla tanınan yumuşak maden [TZ 17a-8] krş. korgaşın, kurgaşın, kurgaşun, kurguşın, qurguşun, kurugjın.

katı demür: Sert demir, çelik [SN 2524; YTS s.129].

kemür: Kömür; yandıktan sonra yere gömülerek söğünmüş odundan ibaret siyah bir madde [KTS s.71] (T) krş. kimür, kömür.

---

[52] Kurşun 'kurşun, ağır maden.' Müellif bunu 'kalay' kelimesi yerine kullanmıştır. Kurşun kavramını vermek için de 'karakurşun' sözcüğünü kullanmıştır. Bk. Taymas, 1934:48.

kızıl: Altın; bakır [YED s.1195; KY 699, 896; TS IV s.2539; OTS s.906].

kızılca (II): Altın [YTS s.139].

kimür: Kömür [Abuş. s.351].

korgaşın: Kurşun [KLS s.114].

kömiş [kümiş, kümüş]: Gümüş [KLS s.127].

kömür: Kömür [ETG s.156; KB 2133; KR 175v11; KTS s.72 (İM, TZ); KİS 29b/3; SSGT 311/5; TM 27a-13; OTS s.925; TSöz. II s.909].

könä suvı: Cıva [UTS s.77 (U 60); KLS (könä suvı~könä suvu) s.117] krş. künesu, künesufı.

köney su: Cıva [KTS s.76] (T).

kurç: Katı; içi dolu ve som nesne; çelik [DLT III 287-16; KTS, s.163] krş. kurç temür, kuruçtemir

kurç temür: Çelik [DLT I 343-11].

kurgaşın: Kurşun [KTS s.165] (KK, TZ).

kurgaşun: Kurşun [KR 124r8, 15, 249r15; T s. 45; İM 83b/7; Abuş. s.329].

kurguşın: Kurşun [NF 242-17; DM 2b/16].

qurguşun: Kurşun [Kİ s.82].

kurşum: Kurşun [SN 5123; YTS s.148] krş. kurşun.

kurşun: Kurşun [KR 161v19; İML s.48; TZ 17a-1; KG 110b-6; OTS s.937; TSöz. II s.932].

kuruçtemir: Çelik [İML s.48].

kurugjın: Kurşun [DLT I 512-26, II 293-24] krş. kuşun (Oğuzca).

kuşun: Kurşun [DLT I 513-2].

kümiş: Gümüş [HTSKT 185b/9=9/34; ME 84-4; Bd.V 612/5; LD 328, 504, 586, 891; BH 130:23, 166:23].

kümüş: Gümüş [OY s.106; ETY Ta. V, 2, ETY K C 5; İKP XXXVI.7; UTS s.81; KB 2134, 3028; KR 63r14, 75v8, 109v18; KKİ 58/13; SD 94; ETT s.152].

künesu: Cıva [İML s.49][53].

küne sufı: Cıva [KTS s.169] (İM).

küney su: Cıva [T s.45].

künük: Gümüş [UTS s.82].

- M -

met: Çelik; küçük değnek [TS IV s.2806].

monçuk: İnci [UTS s.88 (TT V. 26,100); ETG s.287].

- P -

pakır: Bakır [UTS s.104].

- S -

sindik [sündük]: Cıva [NHT 21b/4; TS V s.3476; YTS s.196].

- Ş -

şuyun: Çin demiri [TZ 12b-13].

---

[53] "Civa" sözü Acemce "Jive" den bozulmuş olduğundan "künesu" yahut "künesuvu" bunun Türkçesi olacaktır. Ahmet Âsım Efendi Burhan-ı Katî Tercemesinde bunun asıl Türkçesinin "sendek" olduğunu yazmıştır. Bk. Taymas, 1934:50.

- T -

temir: Demir [OY s.110[54]; İKP XXXIII.4; UTS s.152 (TT IV. 12,42); KKİ 55/13, 58/14; TZ 11b-7; ETT s.169].

temür: Demir [KB 3041, 4263, 4710; DLT I 42-12, 187-23; KR 44v4, 80v17, 82v20; İM 120a/5].

tėmür: Demir [ME 73-8, 91-5, 465-8].

temür kurç: Çelik [DLT I 943-11].

timür: Demir [SSGT 90-7; Bd.V 483/4; Abuş. s.190; LD 314].

tuç: Tunç [DLT III 126-20; KR 124r8, 15; KLS s.196; İML s.75; DK 63-5, 132-7, 271-2].

tunç: Tunç [OTS s.1733].

- Ü -

ünçü: İnci [UTS s.177].

- Y -

yençü: İnci [OY s.115[55]; ETT s.185].

yincü: İnci [İML s.89][56].

yinçü: İnci [DLT I 31-7, II 9-6, III 30-15; ED s. 945[57]; NF 206-8; ME 86-8, 89-2; SD 94].

---

[54] Temir: 'Demir' (yer adında) Temir Kapığ: Demir Kapı, Belh ile Semerkand arasındaki ünlü geçit. Bk. Tekin, 1988:111.

[55] Yençü 'inci, ırmak adı' (Sır Derya) Bk. Tekin, 2003:210.

[56] DLT'e göre, Kâşgar Türkçesindeki şekli "yincü" olup, Oğuzca ve Kıpçakça şekli "cincü"dür. Bk. Taymas, 1934:90.

[57] Yinçü 'inci; câriye'. Hakaniye Türkçesi 11. yy. yinçü: al-lu'lu 'inci' ve câriye kızlar (al-imā') yinçü: diye adlandırıldılar. Çağ.T 15. yy yinçü, inçü/inçi, inçü, xātun-ı purda-nişin 'saray hanımefendisi' (belki de 'inci' özel isim gibi kullanıldı) (V. de Véliaminov-Zernov 82); inçü marwārid 'inci' (Sanglax 117v15); inçi 'kadın' (117 v 21) Bk. Clauson, 1972:945.

yiz: Bakır, pirinç [UTS s.195 (TT. VII 34, 11)] krş. yüz (III).

yünçü: İnci [KB 2935; HTSKT 511b/5=56/23; T s.45; ŞD 47a-6].

yüz (III): Sarı bakır [Kİ s.131].

V. BÖLÜM

GÖK ve GÖKLE İLGİLİ FİİLLER

- A -

aç- (XIII): (Gökyüzü) bulutlar dağılmak, hava güzelleşmek [OTS s.39].

açıl- (IV): Sis, duman dağılmak, (gökyüzü) temiz veya pırıl pırıl olmak [KLS s.1; TİKT 374a/1; ŞD 85a-12, 86a-10; OTS s.39; TSöz. I s.10].

açuk bol-: (Hava) bulutsuz, açık olmak [İM 322a/3].

ag-: Yükselmek, çıkmak [OY s.97; KB 289, 731, 6034, 6550; DLT I 65-9, 167-12, II, 68-18[58]; HTSKT 283a/8=18/17; SD 274; MC 3b-4, 85a-11] krş. ağ-(II).

agar- (II): Aydınlanmak [ŞÇ 3839; Tez. s.210] krş. ağar- (IV), akar- (II), akart-.

agıllan-: (Ay) etrafı çevrilmek, harmanlanmak, hâlelenmek [ETT s.309; SN 136] krş. ağıllan-, ağullan-.

agın-: Yükselmek [KİF s.250].

ağ- (I): (Güneş vb.) sarkmak, aşağı inmek, eğilmek [TSöz. I s.28].

ağ-(II): Yükselmek, yukarı çıkmak [OTS s.51; TSöz. I s.28[59]].

---

[58] DLT'te uzun ünlülü pek çok kelimenin bulunduğu görülür. Bu durum, Ana Türkçedeki aslî uzun ünlülerin 11. yy.'da da geniş ölçüde korunmuş olduğunu gösterir: āg- 'yükselmek, çıkmak' (I, 173), tīn- 'dinmek, sonu gelmek' (II, 176), tōzar- 'toz kalkmak'. (III, 186). Bk. Tekin:1975:129.

[59] Vecihe Hatiboğlu makalesinde (1989:270) 'akmak' ile 'agmak > ağmak' sözcükleri arasında 'su gibi akıp, kolaylıkla gitmek, kaymak' kavramları dolayısıyla bir birlik sağlanabileceğini ileri sürer. Nitekim "agmak" sözcüğü bütün tarih boyunca hem 'yükselmek' hem de 'inmek' kavramları gibi iki ters anlamı birlikte vermektedir. Bu durum ancak, her iki ters yöne 'su gibi kolaylıkla akıp gitmek, kaymak, akmak' kavramlarıyla açıklanabilir. Bugünkü Tü.T'sinde ve Anadolu ağızlarında 'Yıldız ağdı' cümlesi 'yıldız aktı, kaydı' biçimlerinde yorumlanır. Bu örnekte agmak eylemi 'düşmek, akmak' kavramlarını verirken; bulıt agdı (DLT I 65-9) 'bulut yükseldi' cümlesinde 'yükselmek' kavramını verir. 'Agmak' sözcüğü, 'yükselmek', 'inmek' kavramlarından önce 'su gibi kaymak, akmak' kavramını vermiş olmalıdır.

ağar- (IV): Şafak sökmek [OTS s.48].

ağullan-: (Ay) hâlelenmek, harmanlanmak [TS I s.34].

akar- (II): Aydınlanmak [HTSKT 61a/9=3/106; İM 325b/8].

akart-: Tan ağarmak, sabah yeri açılıp aydınlanmak [İM 148b/3].

aruş-: Erimek [DLT I 182-17].

at-: Şafak sökmek, tan atmak [UTS s.17; KE 41v20; ME 158-4].

ay ağıllan-: Ay hâlelenmek [Kİ s.8].

ayak-: (Ay, güneş vb.) batmak [Abuş. s.37] krş. oyak-, uyag-, uyaḫ-, uyak-, uyuk-.

ayazla-: (Hava) ayaza çevirmek [TSöz. I s.112].

aydın ol-: Aydınlanmak, parlamak [MC 16b-3, 93a-3].

ay tutul- (astr.)**:** Yer yuvarlağının güneşle ay arasına girmesiyle, ayın yer yuvarlağı gölgesinde kalması, husûf [İM 235b/6; TSöz. I s.108].

- B -

balık-: Balık pulu gibi parıldamak [OTS s.153] krş. balkın-, balk ur-, balkur-, balk vur-, bark ur-.

balkı-: Parlamak, ışıldamak [KE 180r7; Kİ s.14]

balkın-: Parlamak, ışık saçmak [KE 7r12].

balkur-: Parlamak, ışıldamak, çakmak [YED s.1162].

balk ur-: Parlamak [TS I s.391; SN 4639].

balk vur-: Parlamak, ışıldamak [BH 42:2].

bark ur-: Parıldamak, parlamak, ışık saçmak [MC 60a-2; YTS s.420].

bas-: (Toz vb.) kaplamak [ŞÇ 6170; TS I s.146].

bastır-: (Kar, tipi vb.) birdenbire ve pek çok etkisini göstermek [TS I s.147].

baş götür- (II): (Güneş) doğmak, ortaya çıkmak [ŞÇ 18542].

baş kaldur- (II): (Güneş) doğmak, ortaya çıkmak [ŞÇ 38163].

bat- (II): (Güneş, ay, yıldız için) dünyanın dönüşü dolayısıyla ufkun altına inmek [AY 290/12, 556/17; DLT II 294-1; HTSKT 132b/8=6/76; NM s.459; LD 81, 1604; MC 30a-10; TS I s.158] krş. batık-.

batgal-: Batmak üzere olmak [KB 1072].

batık-: Batmak, kaybolmak [İML s.17][60].

bognakla-: Bulut parça parça olmak [DLT II 274-4, 274-6].

bulan- (III): (Hava) parlaklığını ve açıklığını yitirmek [TSöz. I s.227].

bulıtlan-: (Gökyüzü) bulutlarla kaplanmak [DLT II 264-11, III 264-13; ME 190-2] krş. bulutlan-.

bulutlan-: Bulutlarla kaplanmak [TZ 27a-8; KTS s.37; TSöz. I s.230].

busar-: (Hava) puslanmak, bulutlanmak, kapanmak [OTS s.219] krş. pusar-, puslan-.

buz kes-: (Hava) çok soğumak, ayaz çıkmak [OTS s.221].

buzla- (II): Kırağı yağmak [TZ 12a-9].

- C -

cıltra-: Balkıma, şimşek çakma [KLS s.46].

---

[60] Yar-ık- 'parlamak', bat-ık- 'kaybolmak, batmak' –k ile pekiştirilmiş fiillerdendir. Türkçede -k- ile yapılmış fiil ve fiil tabanlarına rastlanır. Anlam bakımından eklendikleri fiil kökünün anlamını daha da kuvvetli olarak belirttiklerinden, bunlara 'intensive- pekiştirilmiş fiiller' denmektedir. Bugün ise birçoklarının kökü artık bilinmemektedir. Ayrıca balkı- 'parlamak, ışık saçmak' fiili de -kı- (-gı) ile yapılan pekiştirilmiş fiillerdendir. Bazı -k- ile yapılmış fiiller -ı- ile genişletilerek -kı- şekline giriyorlar. Bk. Çağatay, 1966:46.

- Ç -

çak-: Parlamak, birdenbire aydınlanmak, şimşek çakmak [Bd.V 65/5; OTS s.273].

çakın çak- (dey.): Şimşek ışığı parlamak [OTS s.272; YK s.374].

çakın ur- (dey.): Şimşek çakmak, berk vurmak [OTS s.272].

çal-: Yıldırım çarpmak [MN 131a-1].

çarp- (II): Etkisiyle birdenbire hasta olmak [YK s.383; TSöz. s.65].

çatla-: (Gök) gürlemek, yüksek ses çıkarmak [Tez. s.216].

çıŋ-: (Güneş vb.) çıkmak, yükselmek, doğmak [SN 520, 583, 921, 1353, 1488, 2190, 2191, 2197] krş. çık- (II).

çık- (II): (Güneş vb.) ufukta görünmek, yükselmek, ortaya çıkmak [NF 102-11; KK 66a/3-4; Bd.V 141/5, 180/4; ŞÇ 707; MN 27b-12; OTS s.295; TSöz. I s.302].

çıla-: Hafifçe yağmur yağmak, yağmur serpiştirmek [KİF s.250] krş. çiğsi-, çile-, çilesi-, çise-, çisele-, çisi-, çiyle-.

çiğsi-: 1. Çiğ yağmak 2. Çiğ gibi pek ince yağmur yağmak, tozarmak [OTS s.298].

çile-: Hafifçe yağmur yağmak [Kİ s.29; TS II s.920; OTS s.298].

çilesi-: Yağmur ince ince yağmak [YK s.405].

çise-: Yağmur ince ince yağmak, serpiştirmek [Kİ s.29; KİF s.250; TSöz. I s.313; YK s.411].

çisele-: Yağmur ince ince yağmak [TSöz. I s.313[61]; YK s.412].

---

[61] Çisele-, -ele- ile yapılan tekerrür fiillerindendir. Modern Batı Türkçesinde canlı tekerrür fiilleri fiilden fiil tabanları hâlinde ve iki model üzerine yapılmış görülmektedir: 1. -iştir- fiilleri: serpiştirmek (I) 'yağmur ince ince yağmak' 2. -ele- fiilleri: çisele- 'yağmur serpiştirmek', serpele- 'yağmur seyrek damlalar hâlinde yağmak.' Bu iki şekilden birincisi, -iştir- eki ile yapılan fiiller, -ele- eki ile yapılandan biraz daha canlı görünmektedir. Aynı köke aynı mâna ile gelebildikleri hallerde yazı dilinde –iştir- şekli daha çok tercih ediliyor. Bunlar mânaca belirlidirler. Her ikisi de kök fiilin ifade ettiği eylemin tekrarlanan kısa hareketlerle yapıldığını

çisi-: Çiğ yağmak, çiğe benzer ince yağmur yağmak [OTS s.298].

çiyle-: Yağmur çiselemek [TSöz. I s.315].

çiz- (I): Dönmek, etrafını dolaşmak [TS II s.928] krş. YED çizgin-.

çizgin-: (Gök, ay vb.) dönmek [YED s.1171].

çogla-: (Güneş) yakmak, kavurmak [BH 80:13][62].

çök- (VII): (Sis vb.) inerek kaplamak [TSöz. I s.321].

çözül- (II): (Buz, kar vb. maddeler için) gevşeyip yumuşamak, erimeye başlamak (TSöz. I s.323).

- D -

dam-: Damlamak, yağmur tane tane düşmek [İH s.13] krş. damla- (III), tam-, tamla-.

damla- (III): Az yağmur yağmak [OTS s.316; YK s.420].

dañ (I) at-: Tan atmak, şafak sökmek [TS I s.993] krş. dañ yiri at-, tañ at-, tañ belür-, tañ kayın-, tañla-, tañ öntür-, tañ tañlar-, tañ yarı-, tan yeri ağar-, tañ yiri agar-, tañ yiri ışı-.

dañ yiri at-: Şafak sökmek [SN 2613].

değzin-: (Yıldız vb.) devretmek, dönmek [TS II s.1656] krş. denzin-.

dek dur-: (Yağmur, fırtına vb.) dinmek, durmak [İML s.27] .

denzin-: (Yıldız vb.) dönmek [İH s.15].

din- (III): (Kar, yağmur, rüzgâr için) kesilmek, yağması veya esmesi durmak [BH 127:22; OTS s.351; TSöz. I s.380] krş. diñ- (I), tın-, tiñ-.

---

gösterirler. Bu iki türlü fiil arasında mânâ ve kullanılış bakımından belirli bir fark yoktur. İkisi de az sayıda örnekleri olan şekiller olup bir kısmı aynı kök fiilden yapılmış çiftler teşkil ederler. Bu çiftler bazen anlamdaştırlar: serpiştirmek, serpelemek gibi. Bk. Banguoğlu, 1956:111.

[62] Çog: Ziyâ, alev, nur, parıltı, ateş; sinonimi yalın'dır. Kâşgarlı çoglan- 'ateş yalınlanmak, güneş yalını yere düşmek.' Ayrıca Besim Atalay [DLT II 210-4] çogla- fiilinin hem güneşin hem de ateşin parlaması anlamına geldiğini belirtmiştir. Nitekim TDK, Türkçe Sözlüğünde çoğ-: '(güneş ışığı) vurmak' [TSöz. I s.269] anlamındadır. Bk. Canpolat, 1965:327.

diñ- (I): (Yağmur, kar, fırtına vb.) durmak, kesilmek [AH s. 117; MN 34a-1, 46a-4; SN 3481].

do-: (Ay, güneş) doğmak, yükselmek [Kİ s.351][63] krş. doğ- (II), doğa dur-, toğ- (II), tov-(III), tug-.

doğ- (II): (Güneş, ay, yıldız için) ufuktan yükselerek görünmek [İML s.28; BH 53:16, 82:22; TSöz. I s.389].

doğa dur-: (Güneş vb.) doğmak üzere olmak [TS II s.1195].

dolun-: (Ay, güneş, yıldız için) batmak, ufkun altına inmek [İH s.16] krş. dulın-, dulun-, tolın-, tolun-, tulın-, tulun-.

dolu yağ-: Dolu yere düşmek [TSöz. I s.396].

dona çek-: Hava, suları donduracak kadar soğumak [TSöz. I s.398].

dög- (VI): (Yağmur, rüzgâr vb.) çarpmak [ŞÇ 3572].

dön-: Kendi ekseni üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek [Faz. 918, 1008; TİKT 231b/9; TSöz. I s.404].

dulın-: (Güneş vb.) batmak [Mu. SKT 63b-2=6/76].

dulun-: (Güneş vb.) batmak, kaybolmak [TS II s.1250].

dur-(I): (Yağmur, kar, fırtına için) kesilmek, durmak [Ga. 15].

durul- (II): (Yağış, yel için) dinmek, kesilmek [TSöz. I s.413].

dutıl-: (Ay, güneş vb.) tutulmak [MC 53b-3, 53b-4] krş. dutlın-, dutun-(III), tutul-, tutın-, tutun-.

dutlın-: (Ay, güneş) tutulmak [BH 288:23].

dutun- (II): (Ay, güneş) tutulmak [TS II s.1295].

düş- (IV): (Kar, dolu vb.) yağmak [TSöz. I s.422].

---

[63] Doğdı, aslı itibariyle dodu'dur. Ayrıca toğdı şeklinde de kullanılmaktadır. Çocuk doğmasına 'doğdu' denildiği gibi ay ve güneş yükselmesine de denilmektedir. Bk. Caferoğlu, 1931:35.

- E -

eri-: Erimek, katı halden sıvı hâle geçmek [NF 267-11; Mu.SKT 144a-3=18/96; OTS s.409] krş. erin-, erü-, erüş-, ir-, iri-, iz-.

erin-: Erimek [DK 26-5].

erte ağar- [erte çıkmak, erte yeri ağarmak, erte doğmak, irte ağarmak, irte çıkmak, irte yeri ağarmak, irte doğmak] Şafak sökmek [TS III s.1515].

erü-: Erimek [DLT III 252-25].

erüş-: Erimek [DLT I 182-17].

es-: "Hava" oynamak, "yel" hareket etmek [NF 113-16; ME 138-8; Mu.SKT 278a-9=77/2; OTS s.417; TSöz. I s.468] krş. eser ol-, esne-, is-, ös-, öyüş-.

eser ol-: Esmek, (hava için) bir yönden bir yöne akmak [EATSKT 178a/8].

esirgin et-: Şiddetle esmek [ŞÇ 12356; TS III s.1540].

esne-: Esmek [DLT I 288-25; KE 68r20, 80r12; ME 172-3].

ewlen-: (Ay için) hâlelenmek [DLT I 259-3, 259-7] krş. ay agıllan-, ay ağullan-.

ewüs-: (Yel için) savurmak [DLT I 13-18].

- G -

geç- (XIV): (Güneş için) etki yapmak [TSöz. I s.532].

gök delin-: Birdenbire çok ve hızlı yağmur yağmak [TSöz. I s.557].

gök gürle-: Şimşek çakmak [TSöz. I s.561].

gün açıl-: Güneş yayılmak, hava açılmak [YZ s.10; TS III s.1865].

gün aktarıl-: Güneş zevâle dönmek, gurûb etmek [TS III s.1865].

gün aş-: Güneş doğmak, yükselmek [SN 2714].

gün çal- [güneş çal-]: Güneş çarpmak [TS III s.1866].

gün çık-: (Güneş) görünmek, doğmak [MN 276-17, 556-5].

gün eğil-: Güneş öğleden sonra batıya doğru gitmek [TS III s.1867; ŞÇ 15821].

güneş aç-: Güneş bulutlardan sıyrılıp görünmek [TSöz. I s.585].

güneş aşaga in-: Güneş batmak, kaybolmak [Tez. s.222].

güneş baş götür-: Güneş yükselmek [SN 840, 2497].

güneş baş kaldur-: Güneş doğmak [SN 1607].

güneş bat-: Güneş kaybolmak, güneş batmak [EATSKT 327b/8].

güneş kalþ-: Güneş yükselmek [SN 1326].

güneş yir altına in-: Güneş batmak, gurûb etmek [SN 900].

gün geç- (II): Güneşten rahatsız olmak, güneş çarpmak [OTS s.535].

gün göğe dikil-: Güneş zevâl noktasına gelmek [TS III s.1871].

gün in-: Güneş batmak [Tez. s.222; TS III s.1872].

gün inetur-: Güneş batmaya yaklaşmak [TS III s.1879] krş. gün kavuş-, gün sarar-.

gün kavuş-: Güneş batmaya başlamak, akşam olmak [OTS s.535].

gün sarar-: Güneş batmak, batmaya yüz tutmak [MN 18b-9].

gün ur-: Güneş yakmak, kavurmak [TS III s.1873].

gürile-: Gök, yıldırım çakıp korkunç ses çıkarmak [Mu.SKT 250a-11] krş. gürle-, gürülde-, güvle-, güvülde-, kökire-, kökre-, kökreş-.

gürle-: (Gök) gürlemek [TİKT 243a/19; OTS s.537].

gürülde-: (Gök) gürüldemek [Tez. s.222].

güvle-: (Gök) gürlemek [ŞÇ 2135; TS III s.1885].

güvülde-: (Gök) gürüldemek [ŞÇ 2138; TS III s.1886].

- I -

ıldıra-: (Yıldız) birdenbire parlamak; (gök) parıldamak [Mu.SKT 148b-6=20/20; OTS s.668] krş. ıldur-, ıltır-, yaldıra-, yaltır-, yaltra-, yaltrı-, yıldra-, yıldıra-, yıldur-, yıltıra-, yuldura-.

ıldur-: Parlamak [SN 1666].

ıldız atıl- (dey.): Yıldız kaymak [OTS s.668] krş. ıldız düş-, ılduz atıl-, ılduz düş-, yıldız ak-, yıldız göç-.

ıldız düş- (dey.): Yıldız akmak [OTS s.668].

ılduz atıl-: Yıldız akmak [TS III s.1939].

ılduz düş-: Yıldız akmak [TS III s.1939].

ıltır-: Parlamak, parıldamak [Abuş. s.74].

ışı-: Işık vermek, parlamak, parıldamak [TS III s.1991; OTS s.671].

ışıþ vir-: (Yıldız vb.) ışık saçmak, ışıldamak [SN 2590] krş. ışı-, ışıla-, ışılaş-, ışılda-, işla-.

ışıla-: Parlamak [TİKT 248b/8; Hur. 449, 7134; OTS s.674].

ışılaş-: Parlamak [YTS s.111].

ışılda-: Titrek, parlak bir ışık saçmak, parıldamak [TSöz. I s.668].

ışıt-: Işık saçmak [Hur. 56; TSöz. I s.669].

işla-: Işıldamak, parlamak [SN 2590].

- İ -

in-(VI): (Yağmur vb.) gökten aşağı düşmek, yağmak, akmak [TİKT 338b/19].

indir- (VI): (Yağmur, kar, sis için) birdenbire bastırmak [TSöz. I s.707].

ir-: Erimek, çözülmek [UTS s.65; TZ s.178].

iri-: Erimek [KLS s.84; SD 797].

is-: Esmek [Bd.V 23/7].

işne-: Parlamak [MK 74b-8][64].

iz-: Erimek [TZ 16b-3].

- K -

kapan- (IX): Gökyüzü bulutlanmak [TSöz. II s.784].

karal-: (Gök) kararmak [YTS s.126] krş. karañku bol-, karañu-, karañu ol-, kara ol-, karar-.

karañku bol-: (Gök) kararmak [HTSKT 132b/7=6/76].

karañu-: (Hava) karanlık çökmek, karanlık duruma gelmek [YTS s.127].

karañu ol-: Karanlık basmak, hava kararmak [YTS s.618].

kara ol-: (Gök) kararmak [MMGT 60a-6; EATSKT 44b/1].

karar-: (Gök) kararmak [UTS s.111; İM 464b/6; Bd.V 520/6; MN 164b-2; OTS s.846; TSöz. II s.795].

karlan-: Karlanmak, kar yağmak [DLT III 197-6, III 197-8] krş. kar yağ-.

kar yağ-: Kar yere düşmek [TSöz. II s.789].

kaş (IV) karar-: Ufuk (gök) kararmak, karanlık basmak [YTS s.129].

kayış-: (Güneş) batmak [İM 148a/1].

kavur- (II): (Rüzgâr, soğuk, sıcak vb. için) kurutmak; yakmak [TSöz. II s.818].

keç-: (Güneş) batmak, kaybolmak [KTS s.56].

---

[64] İşne-Abuşka: İşnar 'şûle verici nesneye derler' (Atalay 1970:58); Sanglax işne- duruhşîden 'parlamak' (Clauson 105v10); işnemek: 'parıldamak, rûşen ve münevver olmak, çakın işnemek, yıldırım çakmak' (Şeyh Süleyman Efendi 1298:53); iwna- 'yaltıramak, parlamak' (Ali Şîr Nevâyi Lûgati II 1983:71); İşne- Çağ.T'sinde parlamak, ışımak, ışılamak, aydınlanmak' (H. Kâzım Kadri: Türk Lûgati 1928:503) Bk. Ölmez, 1993:464.

kesil-: (Yağmur, fırtına vb. için) durmak, sona ermek, kesilmek [NF 23-6; NHT 118a/13; KG 46a-15; OTS s.887].

kırağı düş- [kırağı yağ-]: Kırağı oluşmak [TSöz. II s.853].

kir-: (Güneş) batmak [UTS s.75].

komı-: Parlamak, ışıldamak, kızarmak [KE 7r13].

kop-: Zuhûr etmek, meydana gelmek; yükselmek [KB 82; NF 368-11; Bd.V 318/17; Ga. 9, 108, 2008][65] krş. kopmış ol-.

kopmış ol-: (Yel, rüzgâr için) çıkmak, başlamak [KG 99a-10].

kotanla-: (Ay) hâlelenmek [Abuş. s.327] krş. kutanla-, ay agıllan-, ağullan-, ewlen-.

köger-: (Gökyüzü) mavileşmek [ME 162-5].

kökirä-: (Gök) gürlemek [ETG s.283].

kökrä-: (Gök) gürlemek [ETG s.284; KB 86; KE 61r14; KİF s.130[66]].

kökreş-: (Gök) gürlemek, şimşek çakmak [DLT II 223-19, 222-29, III 147-16; Bd.V 63/8].

kökür-: (Gök) gürlemek [DM 2b/6].

köküra-: (Gök) gürlemek [ETG s.285].

kriv / Krıv kir-: (Güneş) batmak [KLS s.123[67]].

kutanla-: Ay hâlelenmek, ayın hâle tutması [LD 1385, 1943].

quyaş bat-: Güneş batmak [Kİ s.84].

kuzgır-: Kar sağnak hâlinde esmek (Kıp.T) [DLT II 193-19, 193-21].

küldür-: Güldürmek, şimşek çakmak [KE 121r4] krş. küldüre-.

---

[65] Kop- '(fırtına, tipi vb.) ortaya çıkmak, meydana gelmek, yükselmek', serp- ya da sirp-' (yağmur) çiselemek, azar azar yağmak', bu iki fiil -p- ile pekiştirilmiş fiillerdendir. Bunların sayısı az olduğu gibi, çoğunun kökü de bilinmemektedir. Bk. Çağatay, 1966:47.

[66] Kökre- '(gök) gürlemek, şimşek çakmak', Kİ'te sonu +rA ile biten taklîdî fiillerdendir. Bk. Özyetgin, 2001:130.

[67] Kriv, krıv: Kenar, ufuk. Bk. Aytaç, 1992:123.

küldüre-: (Gök) gürlemek [ME 9-5, 230-2].

künbat-: (Güneş) batmak [İML s.49].

kürlä-: (Gök) gürlemek [Kİ s.56] krş. kürlen-.

kürlen-: (Gök) gürlemek [DLT II 252-20, 252-21].

- O -

oyak-: (Güneş) gurûb etmek, batmak [Bd.V 66/5].

oyna- (V): (Şimşek) çakmak [ŞÇ 41976].

- Ö -

ör- (I): (Bulut vb.) belirmek, çıkmak, kopmak; yükselmek [DLT I 173-2, 173-3, 257-22][68] krş. örle-, örlen-, örüş-(I).

örle-: Yükselmek, belirmek, çıkmak [KB 420].

örlen-: Yükselmek [DLT I 257-19, 257-21].

örtül-: (Fırtına, rüzgâr vb. için) kesilmek, dinmek [ŞÇ 38312; TS V s.3119].

örüş- (I): Belirmek, yükselmek [DLT I 186-12].

ös-: Savurmak [TZ 37a-10].

öyüş-: Savurmak [TZ 37a-11].

- P -

parılda-: Aralıklı olarak yanıp sönmek, ışık saçmak [OTS s.1339; TSöz. II s.1162].

---

[68] Ördi 'yükseldi, belirdi'; örlendi 'yükseldi, belirdi'. Bulıt ördi/örlendi 'bulut yükseldi.' Ör-, örlen-. Aynı anlama gelen 'ördi' sözcüğünü kullanmak daha doğrudur. Bk. Kaşgarlı Mahmud, 2005:377.

parla-: Çok güçlü ışık saçmak veya yaymak, ışıldamak, ışık vermek [OTS s.1339; TSöz. II s.1163].

pus- (III): Ortalığı hafif sis kaplamak, pusarmak [MN 186-6].

pusar-: Sislenmek [DLT II 78-1, 78-3; TSöz. II s.1205].

puslan- (I): Hava, hafif sisli bir durum almak [TSöz. II s.1205].

pürkür-: (Gökyüzü) bulutlanmak [DLT II 171-3].

- S -

saçıl- (II): (Yağmur için) çok yağmak, saçılmak [Faz. 4524].

savur-: (Yel vb. için) havaya kaldırmak, uçurmak [KE 141r8, 142r11, 188r11; Bd.V 214/7; ED s.791; EATSKT 207b/2, 381b/2; OTS s.1465] krş. savus-, sawur-.

savus-: Savurmak, saçmak [BH 43:3].

sawıl-: (Güneş) inmek [DLT II 170-12].

sawur-: Savurmak, saçmak [DLT I 330-25, II 82-13, 82-17; HTSKT 497b/4=51/1].

särid-: Erimek; eritmek [UTS s.132].

serinle- (I): (Hava) serin bir duruma gelmek, hafifçe soğumak, serinleşmek [TSöz. II s.1284] krş. serinleş-.

serinleş-: (Hava) serin duruma gelmek [TSöz. II s.1284].

serp- (IV): (Yağmur vb. için) azar azar, ince ince yağmak [TSöz. II s.1285] krş. serpele-, serpiştir-, sirp-.

serpele- (I): (Yağmur vb.) seyrek damlalar hâlinde yağmak [TSöz. II s.1285].

serpiştir- (I): (Yağmur veya kar için) azar azar, ince ince yağmak [TSöz. II s.1285].

sın- (VI): (Yel, fırtına vb. için) azalmak, şiddetini kaybetmek [Faz. 1376; TS. V s.3455].

sız-(II): (Güneş) belirmek, ucu görünmek [DLT II 10-3, III 182-17].

sirp-: (Yağmur) çiselemek, azar azar inmek [ML s.141].

sislen-: Sisle kaplanmak, sise bürünmek, (gök) bulanmak [TSöz. II s.1315].

- Ş -

şakı- (II): Şimşek gökte parlamak, (gök) gürlemek [Tez. s.237; OTS s.1554].

şakırda-: (Yağmur vb.) şakır şakır etmek, böyle bir ses çıkarmak [OTS s.1554][69].

şıla-: Işıldamak, parıldamak, parlamak; parıldamak [DK 127-9].

şimşek çak-: Şimşek oluşmak [TSöz. II s.1387].

şimşeklen-: Şimşek çakmak [TSöz. II s.1387].

şimşek oyna- [şimşek at-]: Şimşek çakmak [SN 825; TS V s.3668].

- T -

talgır-: Kar tipisi kopmak [DLT II 179-4, 179-6] krş. talgur-.

talgur-: Kar tipisi kopmak [DLT II 179-4].

---

[69] Vecihe Hatiboğlu eserinde (1981:112) ikilemelerin büyük bir bölümünün yansımalı kelimeler olduğunu belirtmiş ve şu örnekleri vermiştir: püfür püfür (esmek), pırıl pırıl (parlamak), parıl parıl (parlamak), lapa lapa (yağmak), ışıl ışıl (parlamak), efil üfül (esmek), çisil çisil (yağmak), şakır şakır (yağmak). İkilemeler yanında bazen üçleme biçimleriyle de karşılaşıldığını belirtmiştir: parıl parıl parıldamak. Bazı yansımalı ikilemelerin parılda-, pırılda-, ışılda-, püfürde-, şakırda- olduğu gibi doğrudan fiil olarak kullanıldığı görülür. Nitekim (yağmur için) şakır şakır yağ- (şakır şakır: sürekli, kesintisiz olarak) / şakırda- 'şakır şakır etmek, böyle bir ses çıkarmak'; (yıldız, güneş vb. için) pırıl pırıl parla- (pırıl pırıl: çok parlak, çok ışıklı) / pırılda- 'sık sık parlayıp sönmek' gibi ikili kullanımlarla karşılaşılır.

tañ (I) at-: Şafak sökmek [HTSKT 977b/4=97/5; İM 16b/2; SSGT 40/8, 120/6, 126/12; ÇEK s.280; TS V s.3718].

tañ (I) belür-: Şafak sökmek, sabah olmak [KG 106b-10].

tañ (I) kayın-: Şafak sökmek [Faz. 628; TS V s.3730].

tañla-: (Güneş) doğmak, (tan) ağarmak [İKP XXXI. 7; ŞD 186a-12].

tañ öntür-: Şafak atmak, sökmek [ETY T 35].

tañ tañlar-: Şafak sökmek, tan ağarmak [ETY IrkB 38][70].

tañ (I) yarı-: Şafak sökmek, ışımak [KG 486-8].

tan yeri ağar-: Sabah olmaya başlamak, ufku belli belirsiz bir aydınlık kaplamak [TSöz. II s.1415].

tañ yiri agar-: Şafak sökmek [SN 2408, 3459].

tañ yiri ışı-: Şafak sökmek [SN 2611].

tın-: (Fırtına, tipi vb. için) dinmek, durmak [KR 31r4, 116v7; Bd.V 299/9; ŞD 137a-13] .

tiñ-: (Fırtına vb için) dinmek, kesilmek [NF 369-12, 369-14].

tipile-: (Kar) tipiye çevirmek [TSöz. II s.1477].

tog- (II): (Güneş, ay) doğmak, yükselmek [HTSKT 283a/7=18/19; KLS s.191 (tov- ~ tuv-); SN 111, 430, 616, 1261; ŞD 58a-8, 158a-9, 172a-1].

tolın-: (Ay, güneş) dolunmak, bedir hâline gelmek, batmak [Hur. 1424, 3271].

tolun-: (Ay, güneş) dolunmak, batmak [Kİ s.105[71]; YED s.1220].

tonuk-: (Güneş, yıldız) donuklaşmak; parlaklığını, ışığını kaybetmek [Mev. s.167].

tov-: (Güneş, ay) doğmak [KLS s.191].

---

[70] Tañla-: 'Şafak sökmek, tanlamak.' Thomsen fiil kökünü tañlar- diye kaydediyor. Bk. Orkun, 1941:105

[71] Ay tolundı 'ay battı', kün tolundı 'gün battı', ancak en çok kullanılan şekil ay battı, kün battı ifadeleridir. Bk. Özyetgin, 2001: 675.

toz-: Toz havalanarak çevreye yayılmak, yükselmek [UTS s.162; KTS s.281; Faz. 2595, 2596] krş. tozar-, tozgır-, toz kop-.

tozar-: Toz yükselmek [DLT III 186-18][72].

tozgır-: Tozarmak, toz kalkar gibi olmak [DLT II 178-7, 178-9].

toz kop-: Toz yayılmak, yükselmek [SN 2548].

tug-: (Güneş, ay) doğmak [UTS s.164; NF 364-6; ED s.466; MK 32b12].

tun-: (Hava, gök) kapanmak, bulutlanmak [KB 1523; ŞÇ 1869].

tulın-: (Güneş, ay,yıldız) batmak, kaybolmak, sönüp gitmek [Mu.SKT 63b-2=6/76].

tulun-: (Güneş, ay, yıldız) batmak [Abuş. s.213; YZ s.20].

tutıl- (IX): (Hava) kapanmak, kararmak [ŞÇ 32608].

tutul-: (Ay ve güneş) tutulma olayına uğramak [TZ 14a-2; TSöz. II s.1499].

tuv-: (Güneş, ay) doğmak, yükselmek [KLS s.192].

tüner-: (Gök) kararmak [KB 374, 1520, 4892, 5641; KE 74r16, 74r20].

tüpir- [tüpür-]: Rüzgâr eserek toprağı savurtmak [DLT II 71-9, 71-13].

- U -

uyag-: (Güneş, ay, yıldız) gurûb etmek, batmak [Ga. 1595].

uyaŋ- [uyag-, uyak-]: Gurûb etmek, batmak [Faz. 3185; TS VI s.4024].

uyak-: Gurûb etmek, batmak [UTS s.176; İM 320b/5; Mu.SKT 63b-3=6/177; OTS s.1757].

uyuk-: Gurûb etmek, batmak [NHT 73a/2].

---

[72] Gerek yazma ve gerek basma nüshalarda "tozar-tozmak" şeklinde çıkmış olan bu iki kelime yanlıştır. Doğrusu "tozarur-tozarmak" olmalıdır. Çünkü ayrımın ve tozardı fiilinin gereği budur. Bk. Atalay, 1943:186.

- Ü -

üntür-: (Tan) atmak, (şafak) sökmek [TY s.70].

- Y -

yag-: (Yağmur, kar, dolu için) gökten düşmek, yağmak [AY 381/6, 577/20; ED s.895[73]; SSGT s.390; Bd.V 325/6; BH 66:5, 80:7] krş. yağ (I).

yaga tur-: Yağıp durmak, yağmaya devam etmek [KB 118] [74].

yağ-(I): (Yağmur, kar) gökten düşmek [TSöz. II s.1578][75].

yağ- (II): (Toz vb. için) yüksekten çokça düşmek [TSöz. II s.1578].

yağmur boşan-: Birdenbire çok yağmur yağmak [TSöz. II s.1578].

yağmur in-: Yağmur yağmak [Mu.SKT 71a-8].

yağmurla-: (Hava) yağmurlu olmak, yağmura dönmek [OTS s.1808].

yak- (XI): (Rüzgâr için) çok üşütmek [TSöz. II s.1582].

yaktulan-: (Gökyüzü, hava için) aydınlanmak [BH 124:8].

yalabı-: 1. Parlamak, parıldamak, ışıldamak. 2. Şimşek çakmak [TS VI s.4224; OTS s.1810].

yaldıra- (II): Parlamak [TS VI s.4234; ŞD 120b-10].

yaldrı-: Parlamak, parıldamak [DLT II 128-3][76].

yaltır-: Parlamak, ışık saçmak [UTS s.184].

yaltra-: Parlamak [UTS s.185].

---

[73] Ayrıca Çağ.T. 15.yy. yağ- barīdan 'yağmur yağmak' (Sanglax 332v.29) Bk. Clauson, 1972:896.

[74] KB'de iki tarafı da fiil olan birleşik fiil örneğidir. "Yaruk bol-, tañ at-" gibi bir tarafı isim bir tarafı fiil olan birleşik fiiller, KB'in kelime kadrosunda çok zengin bir yer tutar. Bu husus, KB'in mühim bir üslup husûsiyetini teşkil eder. Bk. Ercilasun, 1984:51.

[75] Vecihe Hatiboğlu makalesinde (1989:271) eski metinlerde 'ağaç' anlamındaki "yagaç" sözcüğü gibi, "ağ-mak" ile "y-ağ-mak", "y-ağ-mur" sözcükleri arasında da bir ilgi kurulabileceğini ileri sürer.

[76] Yaldrı- '(güneş vb. için) parıldamak.' Şimşeğin ya da ateşin zayıf bir biçimde parlamasını anlatmak için de bu sözcük kullanılır. Bk. Atalay, 1943:678.

yaltrı-: Parlamak [UTS s.186; ETG s.306].

yantur-: (Rüzgâr) çıkmak [UTS s.186].

yarı-: Parlamak, ışımak [UTS s.187; HTSKT 3b/8=2/20; Kİ s.120] krş. yaru-, yarun-, yaruş-, yaşı-, yaşu-.

yaru-: Parlamak, ışımak [İKP XXX. 4; UTS s.188; HTSKT 3b/8=2/21; ME 13-6, 44-7; Bd.V 44/17].

yaruk bol-: Parlamak [KB 3321].

yarun-: Parlamak, aydınlanmak [KB 2243; ME 208-5].

yaruş-: Parlamak, aydınlanmak [Abuş. s.392].

yarut-: Aydınlatmak [UTS s.188; HTSKT 3b/9=2/22; ME 44-7, 48-3].

yaşı-: Parlamak, ışımak [NFDTS s.235; HTSKT 340a/18=24/35].

yaşla-: Şimşek çakmak [ETG s.309] krş. yaşna-.

yaşna-: Şimşek çakmak [KB 86; SD 173].

yaşu-: Parlamak, ışımak [UTS s.189; ED s.977].

yaşut-: Aydınlatmak [ETG s.309].

yav-: (Yağmur) yağmak [TZ 35b-12].

yėl-: (Rüzgâr için) hızlı esmek [MN 15b-3]krş. yil-(II).

yel çal-: Yel çarpmak, rüzgâr dokunmak, soğuk vurmak [Faz. 5158; TS VI s.4489].

yel çık-: Rüzgâr oluşmak, esmek [Mar. 22b-10].

yėldir-: (Yel için) esmek [DLT III 98-9] krş. yėlpir-, yėler-, yilbi-, yiltir-(yiltri-).

yėler-: (Yel) savurmak [ME 104-8].

yėlpir-: (Yel) esmek [DLT III 93-4, 93-5][77].

---

[77] Toprağın üzerine zayıf bir yağmur (çisenti) düşmesini anlatmak için de bu sözcük kullanılır: yagmur yėlpirdi 'yağmur, toprağın üzerini nemlendirdi.' Bk. Atalay, 1943:680.

yel sem-: Yel senmek, rüzgâr durmak [TZ 36b-8].

yel üfür- (dey.)**:** Rüzgâr esmek [OTS s.1829].

yel yürü-: Yel esmek [ŞÇ 7186; TS VI s.4521].

yıldra-: Parlamak [KB 6219].

yıldıra-: 1. Parpar veya aralık aralık parlamak 2. Şimşek çakmak [DK 251-12; OTS s.1837].

yıldur-: Parlamak [Tez. s.242].

yıldız ak- [yıldız kay-/yıldız uç-]: Yıldız gökyüzünde hızla yer değiştirmek [TSöz. II s.1631].

yıldız göç-: Yıldız akmak, yıldız kaymak [TS VI s.4580].

yıldızla-: 1. Rüzgâr kuzeyden esmeye başlamak 2. Bulutlar sıyrılıp yıldızlar görünür olmak [TSöz. II s.1631].

yıltıra-: Parlamak [UTS s.191].

yışı-: Işımak, parlamak [NF 241-6; Kİ s.126].

yışna-: Parlamak [ME 24-3, 42-2, 176-3].

yil- (II): (Rüzgâr) esmek [ŞÇ 20896].

yilbi-: (Rüzgâr) esmek [UTS s.193].

yiltir- [yiltri-]: (Rüzgâr) esmek [ETG s.311].

yuldura-: Parlamak [KİF s.630][78].

yüri- (IX): Güneş doğmak ve hareket etmek [TİKT 253b/21].

yüz döndür- (IV): (Yıldız) batmak [Mu.SKT 250b-11=52/49].

---

[78] Kelime yuldra- / yuldrı- 'maden ve cevher parlamak' (III, 437) şekliyle DLT'te tespit edilmiştir. Kİ'in D nüshasında kelime başka bir varyant ile vardır: yaldıra- '(D nüshası) yıldırım çakmak' (D45a12). < * yaltrı- ' to shine, gleam' (ED s. 923). Kelime tarihî ve modern Türk dili alanında da tespit edilmiştir: DLT yaldra- / yaldrı- 'az ışımak, az parlamak'. Bk. Özyetgin, 2001: 751.

VI. BÖLÜM

YER ve YER ile İLGİLİ FİİLLER

- A -

al-: Tutuşmak, yanmaya başlamak [SN 1947] krş. alış-(II).

alev al-: Tutuşmak, yanmaya başlamak [TSöz. I s.49].

alevlen-: Tutuşmak, ateş almak [OTS s.76; TSöz. I s.50].

alış- (II): Alevlenip yanmaya başlamak [YED s.1158; TS I s.160; OTS s.78].

- B -

buzlan-: (Yer) buzlanmak, buz tutmak [SSGT 122/6].

- Ç -

çak-: (Ateş) çakmak, tutuşmak [ŞD 57b-4].

çaldra-: (Taş) takırdamak, ses çıkarmak [DLT III 447-1; ED s.419[79]].

çoğdu-: (Yer) çoğdamak; takır takır kurumak, tam takır olmak [İH s.12].

çoglan-: (Ateş) yalınlanmak, parlamak [DLT II 245-9; ETG s.272].

çök- (I): (Yer, toprak vb. için) bulunduğu düzeyden aşağı inmek, çukurlaşmak [TSöz. I s.321].

çörken-: (Ateş) yanmak [Bd.V 347/3, 385/3].

çürge-: (Ateş) alazlanmak, yanmak [Bd.V 334/2; Abuş. s.244].

---

[79] Hakaniye Türkçesi, 11. yy taş çaldradı 'dağ eteğindeki taş yığını (al-radrāḍ) takırdama sesi çıkardı (taşlar takırdadı, ses çıkardı)'; Kāşgarī III 447; çaldrar, çaldramak her yerde 'çaldıra-' şeklinde yanlış seslendirildi. Bk. Clauson, 1972:419.

- D -

depre-: (Yer) sarsılmak, hızla hareket etmek, şiddetle titremek [TİKT 410a/4] krş. depren-, tebren-, tepre-, tepren-, tėpren-, tibre-, tipre-, tipren-.

depren-: (Yer) sarsılmak, titremek [KTS s.61 (Kİ); Mev. s.148; TS II s.1095; MC 68a-11; OTS s.333].

diñlen- (II): (Ateş) sönmek [TS II s.1163].

ditre-: (Yer) sarsılmak, titremek, sallanmak [Mu.SKT 280a-1=79/8; Faz.1775, 2580, 3756, 3763, 4991, 5148; MC 49b-3] krş. titre-.

dutış-: (Ateş) tutuşmak, alevlenmek [Mu.SKT 144b=19/4; MN 64-5; Mar. 63b-1] krş. dutuş-, tutaş-, tutış-, tutun-, tutuş-.

dutuş-: (Ateş) tutuşmak, alevlenmek [TM 97a-7; Faz.2669, 2684].

düş- (XIV): (Ateş için) yayılmak, düşmek, sarmak [Faz. 4131, 5137].

- G -

geç- (XXV): (Ateş) sönmek [TSöz. I s.532].

göy-: (Ateş) yanmak [KY 1999] krş. köy-, küñ-, küy-.

göyin-: (Ateş) yanmak [DK 103-9, 103-12; KY 915] krş. göyün-, köyür-, küyün-, küyür-, küyürgen bol-.

göyün-: (Ateş) yanmak [Mu.SKT 35b-9; TS III s.1803; TM 79a-8].

gürle- (II): (Ateş için) gürül gürül yanmak [Faz. 5133].

gür gür yan-: (Ateş için) gürleyerek yanmak [KTS s.88] (İH).

- I -

ıgşan-: (Yer) sallanmak, titremek, vınlamak [BH 239:10].

ırgan-: (Yer) yerinden oynama, kımıldanma [OTS s.670][80].

ırıl-: (Dağ vb.) oynamak, ayrılmak [YED s.1156].

- K -

kabşa-: (Yer) sallanmak, titremek, deprenmek [ETG s.277] krş. kamşa-.

kadruklan-: Dağın girintisi çıkıntısı, sert yeri çok olmak [DLT II 275-25].

kamşa-: (Yer) sallanmak, titremek, deprenmek [UTS s.109].

karar- (III): (Ateş) sönmeye yüz tutmak [TSöz. II s.795].

karçıllan-: (Yer için) karla hafifçe örtülmek [TS IV s.2290].

kay- (III): (Toprak) yerini değiştirmek [TSöz. II s.822].

kıraçlaş-: (Toprak) kıraç duruma gelmek, verimsizleşmek [TSöz. II s.853].

könük-: (Ateş için) tamamıyla yanmak [ETG s.283].

körel-: (Ateş veya ışık için) sönecek duruma gelmek [TS IV s.2696; TSöz. II s.913].

kösen-: (Ateş vb. için) yanmak [ME 132-2, 170-8].

köy-: Yanmak, yakmak [DLT III 246-18, 435-20; HTSKT 76b/2=4/10; ME 134-6; Bd.V 328/7; LD 529, 571, 803][81].

köydür-: Yakmak [LD 415, 416, 1011].

---

[80] Irga- 'sallamak'. Türkçenin bilinen en eski eylemlerindendir. Uygur dil ürünlerinde ırgal- 'sallanmak' çatısıyla geçen (TT I, 14, 1066; Saadet Çağatay, Altun Yaruk'tan İki Parça, 62) sözcük Karahanlı döneminde değişik çatılarıyla, ırga-, ırgal-, ırgan-, ırgaş-, ırgat- biçimlerinde kullanılmaktaydı (DLT I 283, 254; II 322). EAT ve sonrasında ırgala-, ırgalan- hatta ırgan- biçimlerinde çok yaygın olduğu görülen (TS III) bu eylem bugün Anadolu ağızlarında hem ırgala-, hem ırgan- biçimlerinde yaşamaktadır. Bk. Aksan, 2002:43.
Ayrıca ırgan-, ırga- -ge- ile yapılmış tekerrür veya tekit (intensif) fiilleridir. -ge- herhalde öncekilerden daha eskidir ve ET'de az çok belli bir mâna ile örneklerine rastlanır. Bk. Banguoğlu, 1956:119.

[81] 'Bağlamak' mânâsındaki *kö- fiili ile yanmak mânâsındaki köy- < * kö-d- fiili aynı mastardır. Çünkü yanmak aslında ' ateşle odunun birbirine bağlanması ve birbiriyle bağdaşması' hadisesidir. Nitekim 'yanma' olayını bugün başka türlü ifade etmek istediğimiz zaman ya "ocak tutuştu" yahut da "ocak alıştı" diyoruz. Türk'ün mantığı, ateşle odun arasında bir uyuma ve bağdaşma olması gerektiğini fark ederek, tâ asırlarca önce hadiseyi * kö- 'bağlamak' fiili ile ifade etmiştir. Bk. Hacıeminoğlu, 1992: 188

köyüklen-: Yanmak [ME 176-4].

köyün-: Yanmak [Kİ s.53].

köyür-: Yanmak, yakmak [DLT II 133-15, III 188-1; KR 15v13, 37r17; LD 700].

közlen-: (Ateş) közlenmek [SSGT 355/3; KTS s.91].

kül (l) bağla-: (Ateş için) sönmek [TSöz. II s.945].

küñ-: Tutuşmak; yanmak, alev alev olmak, ışık saçmak, parıldamak, yakmak [ED s.726].

küy-: Yanmak [KB 380; SSGT 315/3].

küydür-: Yakmak [SSGT 353/5].

küyün-: Yanmak [İML s.50].

küyür-: Yakmak [KB 380].

küyürgen bol-: Yakıcı olmak [KB 40, 249].

- O -

obrıl-: (Toprak ya da tepe) çökmek, oyulmak, göçmek, çukurlaşmak [DK 30-8, 192-10] krş. obru-, obrul-, obur-.

obru-: (Toprak, tepe) çökmek, çukurlaşmak [OTS s.1313].

obrul-: (Toprak, tepe) çökmek, sarsılmak [Mu.SKT 62b-7].

obur-: (Yer, toprak, vb.) çökmek, sarsılmak [Mu.SKT 62b-7].

odur-: (Ateş vb. için) yakmak, dağlamak [MN 25-5, 51-2].

orta-: Yakmak [TS V s.3017] krş. örte-.

oyna- (II): (Yer) sarsılmak, kımıldamak [MC 29b-10].

- Ö -

öc-: (Ateş) sönmek [ETG s.289] krş. öç-, öçük-.

öç-: (Ateş) sönmek [Üİ 105b-13; UTS s.97; KB 71; KR 189v17; Bd.V 214/1; BH 80:7; ŞD 121a-4].

öçük-: Sönmek [KB 75].

ördän-: Alevlenmek, yanmak [UTS s.102; DLT 125-3, 251-5; KR 78v11; Bd.V 139/4; ŞD 31b-6, 31b-13, 32a-2].

örte-: Yakmak [KTS s.101 (T, SSGT); Bd.V 4/3; Abuş. s.96; LD 553, 610, 1975, 2535; YTS s.169].

örtän-: Alevlenmek, yanmak [UTS s.102; DLT 1251-3, 251-5; KR 78v11; Bd.V 139/4; ŞD 31b-6, 31b-13, 32a-2].

örter-: Yakmak [KR 56v1].

örtün- [örten-]: Yanmak [ÇEK s.273].

- P -

parla- (II): (Ateş) tutuşmak, yanmak, ışık saçmak, alev çıkarmak [YK s.587; OTS s.1339; TSöz. II s.1318].

par par tutuş-: Parıl parıl yanmak [YTS s.172; SN 600].

par par yan-: Parıl parıl parlamak [YK s.587].

- S -

sallan- (V): (Yer) güçlü bir biçimde sarsılmak ,titremek [TSöz. II s.1251].

saygır-: Yer kara taşlı olayazmak [DLT III 193-23, 193-25[82]] krş. sayık-.

sayık-: Yer kara taşlı olmak [DLT III 189-23, 190-1].

---

[82] Say (I) 'kara taşlık yer'; Radloff, Doğu Türkistan Diyeleği say 'düzlük çöl', Çağatay Diyeleği say 'uzun, dar dere içi, ırmak' yėr saygırdı 'yer kara taşlı olayazdı'. Bk. Atalay, 1943:193.

soğul-: (Ateş) sönmek [MTK s.275].

soğuş-: (Toprak için) su soğurup tavlanmak [TSöz. II s.1321].

sovu-: (Ateş için) sönmek, alevi geçmek [MMGT 53a-3].

sön-: (Ateş vb. için) yanmakta olan şey, artık yanmamak, parlaklığı gitmek [UTS s.138; NF 5-12; SSGT 230/4; MN 637/7; OTS s.1527; TSöz II s.1323].

sögün-: Sönmek [YTS s.192] krş. söyin-, söyne-, söyün-, süyün-.

söyin-: Sönmek [ŞÇ 29173, 40507; Hur.1098].

söyne-: Sönmek [SN 2024].

söyün-: Sönmek [MMGT 68a-10; Mev. s.164; Faz. 2273].

süyün-: Sönmek [EATSKT 282a/11].

- T -

tam-: Yanmak, tutuşmak, alev almak [UTS s.146].

tamtul-: Tutuşmak [ETG s.296].

tebren-: (Yer) deprenmek, sallanmak, sarsılmak [İML s.70].

täprä-: (Yer) sarsılmak [İKP XXXVII-II; KB 4111; İM 496b/1; MN 617/2].

tepren-: (Yer) sarsılmak [DLT III 277-8; HTSKT 553b/2=73/4; SSGT 361/3; TM 34b-4].

tėpren-: (Yer) sarsılmak [ME 28-2, 176-1, 236-3].

tibre-: (Yer) sarsılmak [Abuş. s.177].

tipre-: (Yer) sarsılmak [NM s.466; ŞD 43a-9].

tipren-: (Yer) sarsılmak [SD 146; LD 562, 1791].

titre-: (Yer) titremek, sarsılmak [KLS s.190].

tutaş-: (Ateş) tutuşmak, alev almak [HTSKT 293b/4=19/4; Bd.V 433/2; Abuş. s.197; ŞD 133a-11].

tutış- (II): (Ateş vb. için) tutuşmak [ŞÇ 37800; KY 322].

tutun-: Tutuşmak [AH s.65].

tutuş- (II): (Ateş vb. için) tutuşmak [KR 61v17; ME 146-4,184-7; NM s.466; Faz. 5131, 5132; OTS s.1735; TSöz. II s.1500].

- U -

uḏın- [uḏun-]: (Ateş vb. için) sönmek [DLT 127-6; KB 4694].

ul- (II): Yanmak [KR 61v10].

- Y -

yaŋ-: (Ateş vb. için) yakmak [ŞÇ 700; SN 516, 518; ŞD 20a-13] krş. yak-.

yak-: Yakmak [NF 110-3; NM s.467; LD 936; NHT 144b/18].

yal-: Parlamak, alevlenmek [KB 415; ETG s.308; ME 180-2] krş. yala-, yalan-, yalın-, yalıñ-, yalına-, yalıña-, yalınla-, yalıñla-, yalınlan-, yalınlan-, yalınlaş-, yalna-.

yala-: Ateş alevlenmek [DLT III 47-12].

yalan-: Ateş alevlenmek [İML s.84].

yalın-: Yanmak [KB 121].

yalıñ- [yalıña-]: Alevlenmek [ETG s.308].

yalına-: Alevlenmek [UTS s.183].

yalın(g)a yan-: Yanmak, alevlenmek [ÇEK s.285].

yalınla-: Alevlenmek [UTS s.183].

yalıñla-: Alevlenmek [ME 128-7, 151-1].

yalınlan-: Alevlenmek, parlamak, ışıldamak [AH s.71; TS VI s.4250].

yalıñlan-: Alevlenmek [ME 167-2; ŞÇ 32509].

yalıñlaş-: Alevlenmek [ŞÇ 7877].

yalna-: Alevlenmek [KR 2r12; ME 140-1, 141-8].

yan-: Yanmak, ışık saçmak, parlamak [ED s.942; HTSKT 361a/3=2/17; SD 562; LD 1249, 1489].

yer depren-: Deprem olmak [TİKT 399b/8].

yimril-: (Yer ve toprak için) çökmek, obrulmak [UTS s.193; İH s.53].

VII. BÖLÜM

SU ve SU ile İLGİLİ FİİLLER

- A -

ab-: (Sıvı maddeler veya çok ince taneli katı maddeler için) bir yerden başka bir yere doğru gitmek; aşağıya, yere düşmek, akmak [UTS s.1] krş. açıl- (IV), ag-(II), ah-, aḫ-, ak- (I), akar ol-, akıl-, at-, ıg-, ıh-, ık-.

açıl- (IV): Akmak, fışkırmak [HTSKT 165a/9=7/160].

ag- (II): Akmak [KTS s.3] (İM).

ah-: Akmak [KLS s.3].

aḫ-: Akmak [KTS s.4; BH 154:1, 233:5; SN 563, 1380, 1464, 2027; TS I s.63].

ak- (I): Akmak [ETG s.259; KB 669, 2688, 4097; NF 246-12, 286-9; KTS s.5 (SSGT, İM, Kİ, TZ); Bd.V 161/4; Mar. 5b-10; ŞD 87a-9; TSöz. I s.39][83].

ak- (II): Kaynamak, fışkırmak, akmak [Mu. SKT 5b-1=2/60; ŞÇ 41402].

akar ol-: Akmak [EATSKT 31b/3].

akıl-: Akmak [Üİ 114b/10].

akış-: (Sıvı) her yana akmak [OTS s.64].

al- (VII): (Su vb. için) sürükleyip götürmek [MMGT 39b-10].

---

[83] Vecihe Hatiboğlu makalesinde (1989:270) beyaz anlamındaki "ak" sözcüğünün "su" anlamındaki "ıg" sözcüğüne bağlanabileceğini ileri sürer. Renk adlarının çoğu belirttikleri maddelerden alınmaktadır. Suyun rengi de beyazdır yani aktır. "Su" anlamında bir ak sözcüğünün kullanıldığı düşünülebilir, çünkü "akmak" eyleminin varlığı da bu düşünceyi desteklemektedir. Türkçede ad kökleriyle eylem köklerinin çok defa birlik gösterdikleri dikkate alınırsa, "su" anlamındaki bir "ak" adıyla suyun gidişini bildiren "ak-" eylem kökü arasında birlik sağlanabilir. Çünkü Türkçede "göç", "göçmek"; "toz", "tozmak" gibi hem ad kökü hem de eylem kökü olarak kullanılan birçok ikili kök örneğine rastlanır.

arıklan-: (Su) akarak ark yapmak, su yerde kendine ırmaklar gibi yol ve hendek açmak [DLT I 294-90].

aş-: (Su vb. için) taşmak [TS I s.266].

at-: Fışkırmak, akmak, çağlamak [UTS s.17].

- B -

bıngılda-: (Su için) cumbuldamak [KTS s.30] (İH).

bokurda-: (Su vb. için) fokurdamak [ME 229-7] krş. fokurda-.

bulan-: Su ve benzeri sıvı karışıp veya alt üst olup berrâklığını yitirmek [TZ 36b-10; MMGT 30b-6; KN s.183; OTS s.216; TSöz. I s.227] krş. bulaş-, bulga-, bulgan-, bulgaş-, bulnuk-.

bulaş-: Bulanmak [DK 297-12, 298-12; YTS s.40].

bulga-: Bulanmak [UTS s.35 (TT I 9, 63, IV. 10, 14)].

bulgan-: Bulanmak [UTS s.36 (TT III 20, 162); DLT II 238-8, 238-9, 238-16; KR 24r18, 44r15; ME 156-2, 165-6; Bd.V 264/3].

bulgaş-: Bulanmak [NF 118-14].

bulnuk-: Bulanmak [KB 2389].

burul-: (Su vb. için) dönmek, bükülmek [TS I s.714].

buz bağla-: (Sıvılar için) yüzeyi donmak [ŞÇ 7125; TS I s.234].

buz tut-: (Sıvılar için) üstünde buz oluşmak, buzla kaplanmak [TS I s.234].

bülgi-: (Sıvı için) kaynamak, fışkırmak [Mu.SKT 3b/1=2/24] krş. bülgü-.

bülgiyü çık-: Kaynayarak çıkmak, yerden kaynamak, fışkırmak [Mu.SKT 106a-3=2/20].

bülgü-: Kaynamak, fışkırmak [ME 171-3].

- C -

coş-: Taşmak, gürül gürül akmak [OTS s.261; TSöz. I s.263].

- Ç -

çagla-: Su, köpürerek gürültü ile akmak, çağlamak [Faz. 4143; BH 24:17] krş. çagıla- [jagıla-, şagıla-], çağılda-, çağla-.

çagıla- [jagıla-/şagıla-]: Çağlamak [DLT III 324-22[84], 324-23, 324-25, 325-5].

çağılda-: Çağlamak, çağlayarak akmak [OTS s.270; YK s.369].

çağla-: Çağlamak [İML s.24; DK 117-5, 258-5; OTS s.270; TSöz. I s.269].

çalþan-: (Deniz, göl, su vb. için) dalgalanmak [Ga. 39] krş. çalka- (II), çalkalan- (II), çalqan-.

çalka- (II): Dalgalanmak [OTS s.274].

çalkalan- (II): Dalgalanmak [TSöz. I s.274].

çalqan-: Dalgalanmak [Kİ s.26; KTS s.47; TSöz. I s.274; YK s.378].

çayþal-: Çağlamak, fışırdamak [KTS s.47] krş. çaykal-.

çaykal-: Çağlamak; dalgalanmak [ML s.113; Abuş. s. 232].

çekil- (IV): (Su ve vb. için) azalmak veya yok olmak [TSöz. I s.287].

çık- (IV): Fışkırmak, kaynamak, akmak [HTSKT 11a/12=2/74; Mu.SKT 6b-1=2/71; KG 49a-8; OTS s.295].

çıkraş-: (Su vb. için) fokurdamak [TS II s.893].

---

[84] DLT'de 'çağlamak' anlamında çağıla- fiilinin jagıla- ve şagıla- biçimleriyle de karşılaşılır. Divan'da ses yansımalı bir fiil olarak yer alan şagıla- kelimesini Clauson çagıla- maddesinde ç<ş değişmesiyle açıklamıştır. Bk. Zülfikar, 1995:61. Ayrıca Sir Gerard Clauson makalesinde (1967:29) Kaşgarlı'dan seçilen ve başına ş- gelen (40 kadar) sözcüklerin incelenmesi sonucunda, ET'de kökü Türkçeden gelen sözcüklerde, ilk ş-sesinin var olup olmadığının ortaya çıkabileceğine değinmiş; ç-, s- ya da t- ile başlayan sözcüklerin ikinci şekilleri olarak gösterilebilecek birkaç sözcük belirtmiştir: şagı-la- (çagı-la-). Besim Atalay eserinde (1967:32) çag kökünün aslının "çak" olması gerektiğini belirtmiştir. Çak: Ses anlatan bir söz [DLT I 333-13].

çırla-: Gürültü ile akmak [KİF s.435[85]; KTS s.49].

çokra-: Kaynamak, fokurdamak [DLT III 280-12; KİF s.250; TS II s.938; OTS s.302; YK s.414[86]] krş. çokura-.

çokraş-: Çoğalmak; dalgalanmak [DLT II 208-12, 208-18].

çokura-: Kaynamak [ETG s.273].

- D -

dalgalan-: (Deniz, göl vb. için) dalgalı olmak, dalga oluşmak [OTS s.313; TSöz. I s.333].

dam-: (Su vb. için) damla damla akmak, damlamak [OTS s.316; YK s.420] krş. damın-, damla-, tam-, tamçır-, tamla-, tamuz-.

damın-: Damlamak [İH s.14].

damla-: Damlamak [OTS s.316; TSöz. I s.337].

deñiz oyna-: Deniz dalgalanmak [TS II s.1082].

däp-: (Nehir vb. için) kurumak [KİF s.433][87] krş. depren-.

depren-: Kurumak [YED s.1173].

derinleş-: (Deniz vb. için) derin duruma gelmek [TSöz. I s.360] krş. teriñüklen-.

dökil-: Akmak, damlamak [ŞÇ 24874] krş. dökül-.

dökül-: Akmak, damlamak [TM 9a-6; OTS s.361].

dökül- (III): Nehir denize ulaşmak [OTS s.361].

---

[85] Çırla- (<* çır + la- 'sesli bağırmak; (su) şırıldamak.' Taklîdî Fiil Kİ çırla-, çırlap akar 'gürültü ile akmak'; TZ çırla-p akar 'su sesi' (Atalay, 162). Bk. Özyetgin, 2001:436.

[86] Çokra- '(pınarda veya tencerede su) kaynamak, fokurdamak' orta hecedeki dar ünlüyü yitirerek günümüze kadar bu biçimiyle gelen yansıma fiillerdendir. Çokrat- [DLT II 334]; çokrak su [CC] biçiminde türevleri vardır. Bk. Zülfikar, 1995:34.

[87] Kİ dep- 'kurumak' (<*tep-) kelime tarihî Türk dili alanı için geçerli tek veri durumundadır. Fiilin Oğuz Türkçesinin karakteristik özelliklerinden biri olan t->d- değişimi ile dep- şeklinde geçmesi, fiilin Oğuz-Türkmen özellikli olduğu düşüncesini kuvvetlendirir. Çağdaş Kıpçak sahasında kelime tanıklanamamıştır. Bk. Özyetgin, age, s. 435.

dön- (V): (Su için) akışı değişmek [Faz. 4969, 4974].

dur- (XII): (Su) dinmek, kesilmek [OTS s.365].

durul-: (Su vb. için) duru duruma gelmek, durulaşmak [TS II s.1272; TSöz. I s.413] krş. torul-, turul-.

durulaş-: Duru bir duruma gelmek [TSöz. I s.414].

- E -

egrimlen-: Su göllerde kaynayarak ve akarak dönmek, düdenlenmek [DLT I 314-26][88].

erkeklen-: Dalgalanmak [DLT I 315-22] krş. irkeklen-.

- F -

fışırda-: (Su vb. için) fışır fışır ses çıkarmak [TSöz. I s.502][89].

fışkır-: (Sıvılar için) bir yerden basınç etkisiyle yukarıya doğru birdenbire ve hızla çıkmak [OTS s.465; TSöz. I s.502].

fokurda-: (Su vb. için) fazla ve sesli kaynamak, fokurdamak [YK s.461; TSöz. I s.510].

- G -

geç- (XII): Akmak, bir ırmak bir memleketten akmak [OTS s.500].

gel-: Akmak, damlamak [Faz. 395, 2980, 5825; DK 237-17; TSöz. I s.536].

göler-: Su toplanıp göl gibi olmak [OTS s.517] krş. köler-.

---

[88] Egrim 'Düden, suyun toplanıp kaynayarak, dönerek aktığı yer'. Bk. Atalay, 1943:172.

[89] 'f' sesinin duyulma oranı yüksektir. f sesi, ses yansımalarının birincil biçimlerinde sık sık yer alır. Bu durumda f sesinin, kendi niteliğiyle daha çok tamamlayıcı bir görevi vardır. Birlikte yer aldığı sesler, nitelikleri bakımından birbirine yakın bölgelerde boğumlanan 's, ş, z' gibi diş, diş eti, diş eti damak sesleridir: Faşır faşır 'bol bol akmayı anlatır.' Fışır fışır 'su hafif hafif akarken çıkan sesi anlatır'; fışırda-, fışırtı. Bk. Zülfikar, 1995:46.

gürülde-: (Su vb. için) çok hızlı ve gürültülü ses çıkarmak [TSöz. I s.587; YK s.491][90].

- H -

haşla- (III): (Kaynar sıvı için) yakmak [TSöz. I s.617].

- I -

ıg-: (Su vb. için) durgunlaşmak, ağır ağır akmak [UTS s.57].

ıh-: Akmak [KLS s.79].

ık-: Akmak [HTSKT 475a/2=44/47].

- İ -

ilik-: Su durgun hâle gelmek [TS III s.2058].

in- (III): Akmak; inmek [KTS s.111 (İM); NHT 118a/3].

irik-: (Su) birikmek, yığılmak, bir araya gelmek [OTS s.757].

irkeklen-: Dalgalanmak [DLT I 330-27].

irkil- (III): (Akan bir şey) bir engel karşısında duraklayıp birikmek [OTS s.758].

- K -

kabar-: (Deniz) dalgalanmak, büyük dalgalar oluşmak, coşmak [OTS s.808; TSöz. II s.751].

kakraş-: Su çekilmek, sığlaşmak [DLT III 191-4].

---

[90] Gür 'bol ve güçlü olarak akan ya da fışkıran şeyler': gür su. Gür ak-: bol akmak. Gürül gürül 'bol ve gür çıkan ya da akan şeylerin sesini anlatır.' Bk. Zülfikar, 1995:492.

kar- (II): Su, önündeki set dolayısıyla birikip kabarmak [DLT I 432-16, II 197-27, III 182-4, 182-8; SN 1464; TS IV s.2315].

karmak (II) in-: Gelgit olmak [TS IV s.2318].

katlış-: Su kolları kavuşmak [DLT I 460-20].

kayın-: Bir sıvı, sıcaklığı belli bir dereceyi bulunca, buhar durumuna geçerek fokurdamak [DLT III 191-2] krş. kayına-, kayna-, kaynan-.

kayına-: Kaynamak [UTS s.115].

kayna-: Kaynamak [KB 2410; NF 135-14; KLS s.34; KTS s.134 (TZ, İM, Kİ); Bd.V. 193/8; DK 44-12, 290-1; ŞD 53a-4; OTS s.867; TSöz. II s.822].

kayna- (IV): Su, pınar yerden şiddetle fışkırmak [OTS s.867; TSöz. II s.822].

kayna- (IX): (Deniz vb. için) çalkantı durumunda olmak, dalgalanmak [TSöz. II s.822].

kaynan-: Kaynamak [YTS s.131].

kaynayu gel-: Kaynamak, fışkırmak [Mu.SKT 106a-3=11/40].

kayral-: Irmak kum indirmek veya kumla dolmak [OTS s.868].

koguşlan-: Su fışkırmak [DLT II 268-9, 268-10].

koyul-: Derinleşmek [KB 3070; TS IV s.2684].

köler-: Su göl hâline gelmek, toplanmak, su göllenmek [DLT I 179-19, II 84-18, 84-19].

köp-: (Su vb. için) taşmak [TZ 38b-13].

kultur-: (Su) dalgalanmak, kımıldamak [KTS s.162] (İH).

kum-: (Su) dalgalanmak [DLT II 27-7, 27-8] krş. kumuş-.

kumuş-: (Su) dalgalanmak [DLT II 111-14, 111-17, 111-20].

kur-: (Nehir vb. için) kurumak [KİF s.124] krş. kurga-, kurgır-, kurı-, kuru-, kuruş-, kuzı-.

kurga-: Kurumak [DLT III 290-6, 318-4].

kurgır-: Kurumak [DLT II 193-20, 194-2].

kurı-: Kurumak [UTS s.124; KB 6573; KR 23v5, 26v4; ME 184-2; SD 207; MN 110-15].

kuru-: Kurumak [ETG s.157; DLT (kurı- ~kuru-) I 12-24, 20-1, III 263-13, 266-14; HTSKT 10a/2=2/70; KİS 25a-1; İML s.48; Bd.V 35b/2; LD 1478; KY 934].

kuru ol-: Kurumak [EATSKT 379b/4].

kuruş-: Kurumak [MK 52a-13].

kuy- (I): (Sıvı vb. için) akmak, dökülmek [ME 21-3, 28-7].

kuzı-: Kurumak [DLT III 264-7, 264-14].

kükre- (III): (Deniz, nehir için) kabarmak, taşmak [TSöz. II s.945].

- Ö -

örküçlen-: Dalgalanmak [DLT I 95-15, 312-18, 312-19, 312-20].

- P -

pürkür-: (Su) fışkırmak, püskürmek [DLT II 171-3] krş. püskür-.

püskür-: (Su) fışkırmak [TS V s.3209].

- S -

saçra-: (Su) fışkırmak, akmak [NF 349-7].

sark-: (Su) azar azar akmak [İH s.39] krş. sarkış-.

sarkış-: (Su) akmak, damlamak [DLT II 214-3].

sawruk-: Akan su köpüre köpüre dalgalanarak çalkanmak [DLT II 228-11, 228-23].

sayırda-: (Su) şarıldamak [Faz. 932; TS V s.3350].

sayramlan-: Su azalmak, sığ bir hâl almak, su biraz çekilmek [DLT III 205-26].

särkür-: (Su) berrâklaşmak [ETG s.293].

sız-: (Su vb. için) damlamak, akmak [KLS s.168; LD 2127; MMGT 77b-5; Mu.SKT 20b-10; YED s.1214; TSöz. II s. 1305] krş. sızık-.

sızık-: Sızmak, akmak [ME 130-5].

siñ-: Damlamak [UTS s.135] (TT. VIII. 97).

sogal- (coğr.)**:** Irmak, kuyu, pınar gibi yerlerde su çekilip yok olmak [KR 108r12] krş. sogul-, soguş-, soğıl-, soğul-, sugal-, sugul-, suval-.

sogul-: Su çekilmek, kurumak [UTS s.139; DLT II 125-1, 139-14, 163-3; İH 136a/9; YED s.1214; YTS s.189].

soguş-: Su çekilmek [YTS s.189].

soğıl-: Su çekilmek [DK 117-5, 258-5].

soğul-: Su çekilmek [TS V s.3494; OTS s.1523; TSöz. II s.1321].

sök- (III): (Sel, akarsu vb. için) bir şeyi yerinden çıkarmak, götürmek [TSöz. II s.1321].

sugal-: Su çekilmek [NF 385-7, 385-11].

sugul-: Su çekilmek [AH s.58].

suval-: Su toprağa batmak, kaybolmak [İH 137a/7].

suw çık-: (Su) fışkırmak, kaynamak [HTSKT 329b/5=23/27].

sürükle- (II): (Akarsu için) götürmek [TSöz. II s.1359].

- Ş -

şarılda-: Bol ve hızlı su akarken ses çıkarmak [OTS s.1558; TSöz. II s.1372; YK s.623[91]] krş. şırılda-, şorulda-.

şarla-: Su şarıldamak [YK s.624; TSöz. II 1362] krş. şırla-, şorla-.

şıpırda-: (Su vb. için) hiç ara vermeksizin, damla damla akarken şıp sesi çıkarmak [TSöz. II s.1384].

şırılda-: (Su vb. için) akarken veya dökülürken şırıl şırıl ses çıkarmak, şırıltıyla akmak [TSöz. II s.1385; YK s.629][92].

şırla-: (Su vb. için) şırıl şırıl ses çıkararak akmak [TSöz. II s.1385; YK s.630].

şiş-: (Su vb. için) şor diye ses çıkararak akmak [DK 23-1, 148-4, 203-9, 210-13; TS V s. 3680].

şorla-: (Su vb. için) şor diye ses çıkararak akmak [DK 23-1, 148-4, 203-9, 210-13; TS V s.3680; TSöz. II s.1390; YK s.633].

şorşa-: Su şoruldamak, çağlamak [DK 269-2].

şorulda-: Su bol ve hızlı akmak [TS V s.3681; YK s.635].

---

[91] Hamza Zülfikar eserinde (1995:36) ünsüzlerin nitelikleriyle tabiî seslerin nitelikleri arasında yaklaşık bir bağ kurulabileceğini ileri sürer. Ses yansımalarında ön seste daha çok patlayıcı ve sızıcı sesler yer alır. Boğumlanma tarzı bakımından ş sesi sızıcıdır. Boğumlanmanın tarzı bakımından ş (j) sesi için T. Banguoğlu (Türkçenin Grameri) "şırlama konson" terimini kullanır. Türkçede ş, ön seste aslî bir ses değildir. Şu ve türevleri dışında bu ses ancak ses yansımalı kelimelerde görülür: şar, şır, şor, şıp (birincil biçimler); şar-ıl, şır-ıl, şor-ul, şıp-ır (ikincil biçimler) [Birincil biçimler -ır (-ir, -ur, -ür) ve -ıl (-il, -ul, -ül) ekleriyle biçimce gelişmişlerdir.] 'Sıvı maddelerin akışı, dökülüşü' genel kavramı içinde şar, şır, şor birincil biçimlerine dayanan şarıl şarıl, şırıl şırıl, şarılda-, şırılda-, şorulda- vb. örneklerde tabiî sesle doğrudan ilgili olan ses, 'ş' sesidir. 'r', 'l' sesleri sürekliliği temsil eder. Ömer Demircan (1996:175) yansımalarda her sesin seçimi ile nesnenin çıkardığı ses arasında nedenli, birleşik ve düzenli bir algılama ilişkisi bulunduğunu; bu ilişkinin ünlülere 'şiddet, düzenlilik'; ünsüzlere ise "süreklilik, süreksizlik, tınlama" gibi özellikler olarak yansıyacağını belirtmiştir. Suyun türlü akışları ve hışırtı benzeri sesler için /ş/ ünsüzü seçilir: şar, şır, şor, şıp ; şak-ır, fış-ır vb.

[92] Hamza Zülfikar, birincil biçimlerde ünlülerin genellikle bir sebebe bağlı olarak değiştiğini, kökteki ünlü değişiminden anlamlarında etkilendiğini belirtmiştir. Geniş ünlü, şiddeti, kuvveti, yoğunluğu, büyüklüğü; dar ünlü ise bu özelliklerin daha zayıf olduğunu temsil eder. Örneğin; şarılda- 'suyun bol bol ve sesli akışını anlatır', şırılda- 'suyun az olmakla birlikte devamlı aktığını anlatır. Bk. Zülfikar, 1995:25. Ömer Demircan, (1996:181) yansımalarda eylem şiddeti ile sesler arasında bir ilişki kurulabileceğini, şiddetli ses çıkaran durumların geniş ünlü ile, zayıf ses çıkaran eylemlerin ise, kapalı ünlü ile anlatıldığını belirtmiştir: şar-ıl, şak-ır, fok-ur (şiddetli); şır-ıl, şık-ır, fık-ır (zayıf).

- T -

talazlan-: (Deniz) dalgalanmak [TS V s.3706; OTS s.1625].

tam-: (Su vb. için) damla damla akmak, damlamak [KB 670; NF 76-1; KE 240v11; TZ 22b-10; Bd.V 621/2; LD 2714; ŞÇ 604].

tamçır-: Damlamak [DLT II 201-2].

tamla-: Damlamak [MC 92b-3].

tamuz-: Damlamak [KB 4290].

tarmutlan-: Su kollara ayrılmak [DLT II 276-16].

taş-: (Akarsular için) yatağından çıkarak çevresini kaplamak; coşmak [UTS s.149; ETG s.297; DLT II 12-27; NF 44-3; SSGT 278/9; Bd.V. 646/7; Mar.12b-11; OTS s.1641; TSöz. II s.1426].

taşık-: (Su, nehir vb.) taşmak, coşmak [UTS s.150].

taşıl-: (Su, nehir vb.) taşmak, coşmak [ME 158-1].

täkilä-: (Su) çağlamak [UTS s.156].

teriñ bol-: (Su) derinlemek, çoğalmak [ME 186-2].

teriñüklen-: (Su) derinlemek, çoğalmak [DLT III 411-14][93].

torul-: (Su vb. için) berrâklaşmak, durulmak [UTS s.162].

turul-: (Su vb. için) durulmak [ETG s.302].

- Y -

yaikan-: (Su, deniz vb. için) dalgalanmak, çalkalanmak [UTS s.182] krş. yayqan-.

yayqan-: Dalgalanmak, çalkalanmak [Kİ s.123; DK 278-13].

yuşul-: Akıp dökülmek, fışkırmak [DLT III 79-6].

yuvlun-: Akmak [ME 163-1, 170-4].

---

[93] Teriñ: (yalnız su için) engin, geniş, derin; (Oğuzlarca) her derin ve çok şey. Bk. Atalay, 1940:605.

yüri- (IV): (Su vb. için) akmak, akıp gitmek [Mu.SKT 216b-5=38/36; NHT 11a/12, 30a/12, 98b/14] krş. yürü-.

yürü- (IV): (Su vb. için) akmak [ŞÇ 7049].

VIII. BÖLÜM

MADEN ve MADENLERLE İLGİLİ FİİLLER

- C -

cıyırda-: Kalın, madenî bir ses çıkarmak [OTS s.253].

- Ç -

çangırda-: Madenî bir gürültü çıkarmak [OTS s.276] krş. şangırda-.

çıngışta-: Maden şeyler ses çıkarmak, şıngırdamak [TS II s.899].

çoyun-: (Kurşun vb. şeyler için) erimek [İH s.13].

- E -

egelen-: (Maden) eğe ile yontulmak, parlatılmak, işlenmek [TM 34a-10, 47a-11].

- P -

paslan-: (Demir vb. madenlerin) üzerinde pas oluşmak [TZ 10a-5; Kİ s.67; KİF s.601[94]; OTS s.1342; TSöz. II s.1166] krş. pas tut-.

pas tut-: (Demir vb. madenler) paslı duruma gelmek, paslanmak [Kİ s.67; KİF s.685; OTS s.1341; TSöz. II s.1165].

---

[94] paslan- (<* bas+la-n- 'paslanmak') (Dönüşlü Fiil) Kİ'te 'paslanmak' anlamında birleşik fiil pas tut- (<*pas 'pas' + tut- 'tutmak' (Birleşik Fiil) ile bakıs- (<basık-) fiilleri de vardır. Kİ paslan- fiili tarihî Türk dili alanında sadece TZ'de geçmektedir. Bu kelime modern Türk dili alanında yalnızca Oğuz grubu Türkçelerinde tespit edilmiştir: Tü.T'sinde paslan- 'üzerinde pas oluşmak; işsizlikten, tembellikten, hareketsizlikten canlılığını yitirmek, uyuşup kalmak'. Tarihî Türk dili alanında tanıklanamayan pas tut- birleşik fiili, bugün Tü.T'sinde yaşamaktadır. Bk. Özyetgin, 2001:601.

- S -

sız-: (Kurşun, gümüş vb. için) erimek, eriyip akmak [KLS s.166; Kİ s.91[95]; YED s.1213].

- Ş -

şangırda-: Madenî bir gürültü çıkarmak [TSöz. II s.1421].

- T -

tatık- [tutuk-]: (Demir vb. için) paslanmak [DLT II 281-11, 283-16].

- Y -

yoldra-: (Maden ve cevher) parlamak [DLT II 116-10][96] krş. yoldrı-.

yoldrı-: (Maden ve cevher) parlamak [DLT III 437-17; YK s.686].

yonul-: (Maden ve cevher için) yonulmak, işlenmek, kullanıma hazır hâle getirilmek [TM 82a-1, 18b-5].

---

[95] DLT sız- 'güneş belirmek, ucu görünmek' (II, 10); TZ, KK, DM, SSGT sız- '(sıvı için) sızmak, akmak. Bk. Özyetgin, 2001:623.

[96] Sir Gerard Clauson, Kaşgarlı'nın yaldrı- ve yoldrı- fiillerinin anlamları arasındaki farkı çok açık olarak olmasa da ayırt ettiğini ileri sürer. Hakaniye Türkçesi 11. yy kün yaldrıdı 'güneş (hafiften) parladı'. Ayrıca 'yaldrı-' fiili şimşek, ateş ve buna benzer herhangi bir şey için de kullanılırdı. Maden, mücevher vb. şeylerin (hafiften) parlaması anlamını vermek için ise 'yoldrı-' fiili kullanılırdı. Bk. Clauson, 1972:923.

SONUÇ

‘Türkçede Cansız Tabiatla İlgili Kelimeler’ konulu bu çalışmada Türk yazı dilinin farklı dönemlerindeki önemli eserleri seçmek ve bunları toplu halde incelemek uygun görülmüştür. Tabiatı esas alarak yapılacak bir çalışmanın Türk milletinin hayat felsefesini yansıtması bakımından önemli olduğu düşünülmüştür.

Bu çalışmada tespit edilen cansız tabiatla ilgili kelimeler ‘gök ve gökle ilgili isimler’, ‘yer ve yerle ilgili isimler’, ‘su ve su ile ilgili isimler’, ‘maden ve madenlerle ilgili isimler’; ‘gök ve gökle ilgili fiiller’, ‘yer ve yerle ilgili fiiller’, ‘su ve su ile ilgili fiiller’, ‘maden ve madenlerle ilgili fiiller’ olmak üzere sekiz bölümde tasnif edilmiştir. Tabiatla ilgili kelimelerin geçtiği metinlerin belirlenmesinde tarihî sıra dikkate alınmıştır. Bu çalışmada sadece Türkçe kökenli kelimelere yer verilmiştir.

Çalışma farklı dönemleri kapsadığından kaynaklar sözlük ve dizinlerle sınırlandırılmıştır. Bununla beraber bazen farklı kaynaklara da başvurulmuştur. Bu çalışmada Türk milletinin tabiatı nasıl adlandırdığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Türkler, yarı göçebe hayat tarzları nedeniyle tabiat unsurlarıyla iç içe yaşamışlardır. ‘Yaşamın vazgeçilmezi’ olarak nitelendirilen su; insanlara sonsuz faydalar sağlayan ateş, deniz, güneş, toprak, demir vb. unsurların Türk milletinin hayatında daima önemli bir yeri ve anlamı olmuştur.

Türk milleti tabiat unsurlarına renklerinden, çıkardıkları seslerden ve niteliklerinden yola çıkarak, kendi düşünce dünyasına, hayat tarzına ve dil kurallarına göre çeşitli isimler vermiştir.

Tarihî kaynaklardan yapılan taramalar sonucunda tabiat isimlerinin verilmesi bakımından üç grup tespit edilmiştir:

I. Renklere göre verilen adlar: *ak korgaşın, gök / kök, kara, kara yer / kara yir, kızıl, kızılca(ll).*

II. Yansımalara göre verilen adlar: *cıltramak, çaglagan / çağlayan, çaglañ / çağlan, çağlar, çakım, çakın, çakış, çarlak / çırlaq, çoḫraḫ / çokrak, çokrama, kükrek.*

III. Çeşitli niteliklere göre verilen adlar: *batak, bataklık, düz yer / düz yir, gömülgen, katı demür, kurı / kuru, kurı yir, subsuz, tag telüği, taşkın, taşkın su, yaş(II).*

'*Ay, yinçü*' gibi bazı tabiat isimlerinin teşbih(benzetme)yoluyla kullanıldığı görülmüştür. Taradığımız eserler arasında özellikle Sekkâkî ve Lutfî Dîvânlarında ay tabiat ismi benzetme yoluyla 'ay yüzlü güzel, ay yüzlü sevgili, sevgili' anlamlarındadır. Yıldız ismi özellikle Divan şiirinde 'insan üzerindeki etkileri, her kişinin gökte bir yıldızı oluşu, yıldızların insan mizacı ve talihi üzerine etki edişi ve parlaklığı' nedeniyle yer almıştır. Harezm Türkçesi eserlerinden KE'da yinçü ismi 'inci gibi diş' anlamında kullanılmıştır.

Türklerin '*Ay, Ildırım, Incı / İnci / İnçü / Yinçi / Yünçü, Kök, Kümüş, Tağ, Temür, Teniz*' gibi bazı tabiat isimlerini hem şahıs hem de tabiat ismi olarak kullandıkları görülmüştür. Nitekim KB'de Aytoldı'nın ismindeki *Ay*, DLT'te Kümüş, T'da *Yünçü*, ÇEK'de *Ildırım* (Ildırım Bayezıd) özel isimdir. Oğuznâme'de Oğuz Han'ın altı oğlu *Kün* (güneş), *Ay,Yıldız, Kök, Tağ, Teñiz* 'Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ, Deniz', annesi ise *Ay-Kagan* diye adlandırılmıştır.[97] Türkiye Türkçesinde de bazı tabiat isimlerinin şahıs ismi olarak kullanıldığı örnekler vardır: Demir, Toprak, Yıldırım erkek ismi; Gümüş, İnci,Yıldız kadın ismi olarak kullanılır.

Bugünkü Anadolu sahası adlandırmalarda "Ay" ile ilgili olarak oluşturulan isimler daha çok tek hece usûlüne uymakla yapılmıştır: *Ay-dag, Ay-han, Ay-ten, Ay-tek* vs. "Ay" a nisbetle, "gün" ile oluşturulan isimler oldukça fakir kalmıştır. Buna başlıca sebep, "gün" unsurunun, daha fazla kadın adlandırmasında yer almış olmasıdır. Bununla beraber

[97] İnan, 1998:117.

Kıpçaklardaki “Kün-dingiz”, “Kün-togdı” ve “Kün-togmuş”, Anadolu sahasındaki “Gündogdu” gibi bazı erkek isimlerine de rastlanmaktadır.[98]

Semantik mânaları ‘kahramanlık, aydınlık, kudret’ gibi mümtaz vasıflara delâlet eden “ay” ve “güneş” kahraman ismi olarak da kullanılmıştır. Genellikle epos veya destan çeşidi millî kahramanlar, ister erkek, ister kadın olsun “ay” ve “güneş” ile ifade edilmek istenmiştir. Kumuk destanlarının birinde kahramana *Aygazi* adı verilmiştir. Bu kahraman, destanda yerli şartlara uygun, fakirleri koruyan bir tip olarak belirtilmiştir.

‘*Altın, Ay, Gümüş, Güneş, Yinçü*’ gibi bazı tabiat isimleri ‘câriye, köle adı’ olarak kullanılmıştır. Zarif bir tabiat unsuru olan Ay-Güneş, zerâfete, inceliğe ve güzelliğe delâlet etmek üzere, ad olarak câriyelere ve kölelere verilirdi. Manas’ın bir versiyonunda, Semetey’in sevgilisi güzel câriye *Altınay* ile adlandırılmış, diğer bir versiyonda yine “ay”lı olarak *Ay-Çürek* ile değiştirilmiştir. Kâşgarlı Mahmud, Divan’ında ‘*Ay*’ adını bir köle adı olarak açıklar. Orta Asya hayatında güzel kul ve câriyeler için güzellik sembolü olan ‘*Ayaz*’ sözü de kullanılmıştır. Nitekim Ayaz sözü Orta Asya folklorunun ün salmış bir câriyesinin adı olmuştur. Canibek Han’ın bir kulunun adı ‘*Ayaz*’ olmuş ve zerâfeti sayesinde edebiyatta yer almıştır. Gazneli Mahmud’un sevgili bir kulu da bu adı taşıyordu.[99] *Gümüş* ve *Yinçü*’nün de DLT’te câriye adları olarak kullanıldığı görülmektedir.

‘*Yençü / Yinçü, Temir / Temür, Bakır*’ tabiat isimlerinin aynı zamanda ‘ırmak adı’, ‘yer adı’ ve ‘yıldız, gezegen adı’ olarak kullanıldığı görülür. OY’da *Yençü / Yinçü,* Sır Deryâ (ırmak adı); *Temir,* Temir Kapığ (Demir Kapı: Belh ile Semerkand arasındaki ünlü geçit, yer adı); DLT’te *Temür Kazuk* ‘Kazık Yıldızı’ (yıldız adı), *Bakır Sokım* ‘Mars’ (gezegen adı) anlamlarındadır.

Tabiat isimleri Türk kültüründe Eski Türkçeden günümüze kadar yer almıştır. Tabiat isimlerinin bazıları kutsallaştırılmış, bazıları pek

---

[98] Caferoğlu,1965:23
[99] agm,1965, s. 25

önemsenmemiştir. Kutsal kabul edilen tabiat isimleri olarak ‘ay, güneş / küneş, gök / kök, ot ‘ateş’, tağ, / dağ, temir / temür’ü sayabiliriz.

Kâfirler gök, dağ gibi gözlerinde büyüttükleri nesneleri tañrı / teñri olarak adlandırırlar ve önünde secde ederler. Tañrı / teñri kelimesinin metinlerde ‘Tanrı, Allah’ anlamının yanı sıra ‘gök’ anlamında da kullanıldığı görülür. Türkler tabiatta ‘dağ, tepe, kaya, ırmak, demir’ gibi bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı. Bunlar aynı zamanda birer ruh idi. Eski Türklerde şimşek çaktıran, yağmur yağdıran, bitkileri büyüten, her şeye hükmedebilen ve Tanrı olarak algılanan kutsal gök kavramı söz konusudur. Kırgız, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, kılıcı çıkararak yanlamasına öne koyarlar ve demiri ululamak için ‘bu gök girsin kızıl çıksın’ derler ki ‘sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın, demir senden öcünü alsın’ demektir. Çünkü onlar,’demiri’ büyük sayarlar.[100]

Tabiat isimlerinin yapı bakımından incelenmesi sonucunda iki türlü kullanımın olduğu görülmektedir:

I. Tek kelimeden oluşan tabiat isimleri

II. Kelime grubu hâlinde olan tabiat isimleri

I. Tek kelimeden oluşan tabiat isimleri: *adak / atag, aglak / avlak, akın, akmak, altın / altun, amgur /yagmur / yağmur / yamgur, arg / ark, art, ay, bagır / bakır, bataklık, batıg / batık, bayır, beleñ, bere (II), bıgar / bınar / bıñar / bıygar / bunar / buñar / mıñar /pınar / pınar, bor, bora, boran, boz, bulag / bulaḥ / bulaḫ / bulak, bulıd / bulud / bulıt / bulut, burçak , burşak, bus / pus, buz / muz, büñ, car (II) / yar, cıltramak, cincü / inci / incü / inçi / inçü / yençü / yinçü, cuvan, çaglagan / çağlayan, çaglañ / çağlan, çağlar, çakıl, çakım, çakın, çapkın / çapkun, çarlak / çırlaq, çatak (II), çavun, çay, çelik, çepel (III), çevirindi (II), çıḫ / çık / çik / çiğ /çiy / şık , çiğsindi, çile, çilenti / çisenti, çise, çiseñ, çiskin, çog, çogaç / çoğaç /*

[100] İnan, 1971:295.

çoğaş, çorak, çoḏın / çoyun, çöl, çölek, çukur, dağ / tag / tağ / tav, dalga / dalka, dan / tañ, daş / taş, demir / demür / temir / temür / timür, deniz / deñir / deñiz / teniz / teñiz / tiñiz, depe / depi / dipi, dere / tere, dolı / dolu / tolı / tolu, don / toñ, doz / tog / toz / tos / tuğ, duç / tuç / tunç, duman / tuman, düden, düz (III) / tüz (III), egin (II), ėr / yer / yėr / yir, erdini, erdün, erin, esen / esin, esici, esirgin, evren, ezen / özen / üzen , gög / gök / kög / kök / kük, göl / köl, gölek / köleg / külak / külek, gömülgen, göz / köz, gümiş / gümüş / kömiş / kümiş / kümüş, gün (III) / kün, güneş / küneş, Ḫalıg [ḥalıg] / kalak / kalıg / kalık , ırmag / ırmak, ıssı / issi, in / yın / yin, irte, kaḏ /kay, kalay, kar, kara (II), karañ (II) / kırañ , kargaşın / korgaşın / kurgaşın / kurgaşun / kurguşın / kurguşun / kurugjın , kaş, kaya, kayır, kemür / kimür / kömür, kepez, kıra / kırak / kırıg, kırağı, kırç, kısıl, kıy, kıyı, kızıl, kol(II), kom, koyaş / kuyaş / küyeş , kötki, kudug, kum, kumsal, kurç, kurı / kuru, kurşum / kurşun / kuşun, kuy, künük, monçuk, müren, od / ot, ort / ört, ögüz / öküz / ügüz / üğüz / üküz, öl, ötkün, öz (II), say, sis, su / sub / suf / sug / suv / suw / su(y), subsuz, tañrı / teñri / tñri (II) , talay / taluy / toluy, tavul, tolkun, tozan / tozañ , ul, yagın, yalçık, yalıñ, yaşık, yaşın / yışın vb.

II. Kelime grubu hâlinde olan tabiat isimleri:

a. İsim tamlaması hâlinde olan tabiat isimleri: *deñizler deñizi, deñiz kırañı, gög yüzi / gök yüzi / gök yüzü, gün agılı, gün yüzi(n), köne suvı / köne suvu / küne sufı, su çevleği, su ırmagı, tag telüği, teñiz yakası, töş başı.*

b. Sıfat tamlaması hâlinde olan tabiat isimleri: *ak korgaşın, akar su,akar tiniz, akın munduz, ana deniz, bulıtdan inen od, dip deniz, dirler su, düz yer / düz yir, gökden gelen od, güneysu, kara yer / kara yir, kara yurt, karcaşık yel / karcaşık yil, katı demür, katıg esgen yil, kesme ev, kurı yir, pek yel, taş atıcı yil, taşkın su, ulu su, yaman salkun, yap yazı, yavuz yel, yazı yer / yazı yir.*

c. Sıfat-fiil grubu hâlinde olan tabiat isimleri: *katıg esgen, katıg kıkırgan.*

ç. Tekrar grubu niteliğinde olan tabiat isimleri: *kök kalık, kurç temür, kuruç temür, taluy üğüz, temür kurç.*

'Türkçede Cansız Tabiatla İlgili Kelimeler' konulu tezimizde ulaşılabilen sözlük ve dizinlerin incelenmesi sonucunda ilk metinlerden günümüze kadar Türklerde tabiata dayalı kültüre ait Türkçe kökenli 365 kadar isim tespit edilmiştir. Bunlardan 118'i gökle, 108'i yerle, 109'u suyla ve 30'u da madenlerle ilgili isimlerdir. Bu çalışmada tabiat isimleri dört gruba ayrılarak tespit edilmiştir:

I. **Gök ve gökle ilgili isimler:**118

ET:30(13) [101]

Har.T:21(5)

Kıp.T:16(13)

Çağ.T:10(2)

EAT:19(7)

Osm.T:10(11)

Tü.T:9(6)

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen kelimeler: *ançu, bor, ış, ingir, kintik, kog / kok, kök kalık, öd (II), talgağ, tan, tenğek, vçir, yarun.*

Taranan eserlerde sadece Har. T'sinde görülen kelimeler: *çiseñ, katıg esgen, katıg esgen yil, katıg kıkırgan, ötgün.*

Taranan eserlerde sadece Kıp.T'de görülen kelimeler: *buganaq, burqan, cıltramak, çolban / çolpan, elkin (II), irte, kükrek, sagak, tañ-sara, tavul, yaman salkun, yarqın, yäläs.*

---

[101] Parantez içindeki sayılar sadece ilgili dönemde görülüp diğer dönemlerde görülmeyenleri gösterir.

Taranan eserlerde sadece Çağ.T'de görülen kelimeler: *çavun, koyan / koyun / kuyun.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen kelimeler: *bulıtdan inen od, esici, gökden gelen od, gün yüzi (n), pusarık / pusaruk, taş atıcı yil, uvak.*

Taranan eserlerde sadece Osm.T'de görülen kelimeler: *ağma (II), ağarma (II), aydede, borağan, çakış (II), çiğsindi, şudrun, tozuntu, tozuntu (II), yalıñ, yıldırak (II).*

Taranan eserlerde sadece Tü.T'de görülen kelimeler: *çakım, çilenti, çisenti, çiskin, kırç, şimşek.*

Gök isimlerinden *amgur / yagmur / yağmur / yamgur, ay, bulıd / bulud / bulıt / bulıt, çogaç / çoğaş, dan (II) / dañ / tañ, däpi / dipi / tipi / tüpi, dolı / dolu / tolı / tolu, doz / tog / tos / toz / tuğ, duman / tuman, gög / gök / kög / kök / kük, gün / kün, güneş / künes / küneş, ıldırım / yaldırım / yıldırım / yıl̲dırım / yıldurum / yıltırım / yuldırum, ıldız / ılduz / yıldız / yılduz / yuldız / yulduz / yul̲duz / yultuz, ka̲d / kay / kayı, kar, tañrı / teñri / tnri (II), tozan / tozañ, yel / yėl / yil* isimleri Türkçenin bütün devrelerinde tespit edilmiştir.

II. Yer ve yerle ilgili isimler: 108

ET: 31 (20)

Har.T: 7(3)

Kıp.T: 20(17)

Çağ.T: 6(2)

EAT: 15(12)

Osm.T: 12(10)

Tü. T: 8

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen kelimeler: *argu, art, bakku / baku, basguk / baskuk, çog, çugurdan, karkağ, korum, körtük, kötki, kurgag / kurgak, öḏ , öleñ, öñ (III), örten, teñ (II), töş başı, ul, uya, yış.*

Taranan eserlerde sadece Har.T'de görülen kelimeler: *egin, yawuk, yėrlik .*

Taranan eserlerde sadece Kıp. T'de görülen kelimeler: *aya, ayrı (II), ayrı (IV), burşak, eniş, inegü, qar (II), keriş, kır, oy, öğür, örleş, saz, señir, tag telüği, yap yazı, yazı yer / yazı yir.*

Taranan eserlerde sadece Çağ.T'de görülen kelimeler: *argadal, uçma.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen kelimeler: *beleñ, çokrak, dökme, düz yer / düz yir, ıssı / issi, kalka, kara yurt, kurı / kuru, kurı yir, ocak, yalıñ , yatak.*

Taranan eserlerde sadece Osm. T'de görülen kelimeler: *bataklık, bayır, çatak, çepel, kaya (II), kepez, kıpçak, kırbaca, onur, oyuk.*

Yer isimlerinden *batıg / batık, dag / dağ / tag / tağ / tav, daş / taş, debbe / däpä / tebe / tepe / tibe / tipe / töbü / töpä / töpi / töpö / töpü / tübe / tüpe (II), dobrak / tobrak / tofrag / tofrak / toprag / topraḫ / toprak (I) / topurak / tuprak, ėr / ir / yer / yėr / yir, kum* Türkçenin bütün devrelerinde tespit edilmiştir.

III. Su ve su ile ilgili isimler:109

ET: 33(24)

Har.T: 14(4)

Kıp.T: 20(13)

Çağ.T: 7(5)

EAT: 11(6)

Osm.T: 16(10)

Tü. T: 8(1)

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen kelimeler: *akın munduz, arku, bulk, çokrama, kaḏağ , kak, kelnğiz, köl (II), kudug, kuy, müren, oprı, opu, ögen, ökrem, öküz / üğüz / üküz, örküç, özek, sundırı / sunduru, taluy üğüz, tegzinç, toluy [talu], urı (III), yolak / yulak.*

Taranan eserlerde sadece Har.T'de görülen kelimeler: *adak / atag, kıy, közenek, yap.*

Taranan eserlerde sadece Kıp. T'de görülen kelimeler: *akar, akar tiniz, akın (II), akmak, arg / ark, çarlak / çırlaq, çoḫraḫ / çokrak, dirler su, erin, minez, oyuru, taşkın, taşkın su, teñiz yakası.*

Taranan eserlerde sadece Çağ. T'de görülen kelimeler: *cuvan, gölek / köleg / külak / külek, öl, tegev.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen kelimeler: *büñ, deñiz kırañı, ırmak (II), su çevleği, su ırmagı, suvag / suvak.*

Taranan eserlerde sadece Osm. T'de görülen kelimeler: *bere (II), çağlar, çevirindi, çevrik, çölek, deniz (II), deniz (III), kumluk, su (III).*

Taranan eserlerde sadece Tü.T'de görülen kelimeler: ana deniz.

Su isimlerinden *bıgar / bınar / bıñar / bıygar / bunar / buñar / mıñar / pınar / pıñar, bulag / bulaḥ / bulaḫ / bulak, deniz / deñir / deñiz / täniz / teñiz / tėñiz / tiñiz, egrik / eğrim / eyrüm / igrim / igrik, ezen / özen / üzän (III), göl / köl, ırmag / ırmak / yırmak, karañ (II) / kırañ, karıg / kıra / kırag / kırak / kırıg / kıtıg, su / sub / suf / sug / suv / suw / su (y)* Türkçenin bütün devrelerinde tespit edilmiştir.

IV. Maden ve madenlerle ilgili isimler: 30

ET: 8(3)

Har.T: 4

Kıp.T: 8(4)

Çağ.T: 3

EAT: 4(2)

Osm.T: 2

Tü.T: 1

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen kelimeler: *künük, monçuk, temür kurç.*

Taranan eserlerde sadece Kıp. T.'de görülen kelimeler: *ak korgaşın, iksü (II), karakurşun, şuyun.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen kelimeler: *fınduk, katı demür.*

Maden isimlerinden *aldun / altın / altun, bagır / bakı (I) / bakır / bakr / pakır, cincü / inci / incu / incü / inçi / inçü / ünçü / yençü / yincü / yinçü / yünçü, çoḏın / çoyun, demir / demür / temir / temür / tėmür / timür, duç / tuç / tunç, gümiş / gümüş / kömiş / kümiş / kümüş, güneysu / köneysu / künesu / künesufı / küneysu, kargaşın / korgaşın / kurguşın / kurguşun / kurugjın, kemür / kimür / kömür, kurşum / kurşun / kuşun, yiz / yüz (III)* Türkçenin bütün devrelerinde tespit edilmiştir.

* * *

Tabiat isimlerinden özellikle gök ve su isimlerinin çoğunluğu yansımadır: *cıltramak, çaglagan / çağlayan, çaglañ / çağlan, çağlar, çakım, çakın, çakış, çarlak / çırlaq, çile, çise, kükrek, ötgün* vb.

Tabiat isimlerinden özellikle gök ve su isimlerinin sözcük yönünden daha zengin olduğu görülür. 'Şimşek' kavramı için *cıltramak, çakım, çakın, çakış, kükrek, ötgün, süğşek, şimşek, vçir, yalıñ, yarqın, yaşın, yıldırak*; 'nehir, ırmak' kavramı için ise *akar, akar tiniz, arg / ark, arık, arku, cuvan, çarlak / çırlaq, erin, ezen / özen, ırmag / ırmaq / yırmak,*

müren, ögen, ögüz / öküz / ügüz / üğüz, ökrem, su ırmagı ve ulu su sözcükleri kullanılmıştır.

Tabiat isimlerinden bazıları çok anlamlıdır: *bor* 'kar fırtınası', 'işlenmesi zor toprak, çöl'; *bulak* 'pınar, kaynak', 'göl'; *çakıl* 'küçük veya orta boyda taş parçası', 'tepe,sırt'; *deniz / deñiz* 'deniz', 'dalga, fırtına', 'büyük göl veya nehir'; *ırmag / ırmak* 'nehir', 'pınar, kaynak'; *kar* 'kar', ' Kıpçaklarda düz arazi, ova'; *kaş* 'tepe, yamaç', 'uçurum, sarp kayalık'; *kaya* 'iri ve sert taş', 'taşlık ve sarp dağ, uçurum'; *kol* 'dağ eteğinde olan tepe', 'vâdi'; *köl* 'göl', 'deniz'; *kum* 'kum', 'dalga, fırtına'; *say* 'çöl, taşlık, bozkır', 'dibi yere gömülü kaygan kaya', 'atın boyu kadar derinlikte olmayan su, nehir', 'kışın suyu akıp yazın akmayan dere'; *su* 'su', 'akarsu, ırmak', 'deniz, göl, durgun su'; *toprak* 'toprak', 'yer,arz'; *üyük* 'bataklık,sulak yer', 'tepe gibi yüksek yer', 'büyük tepe'; *yalıñ* 'ateş', 'şimşek'; *yar* 'uçurum', 'girdap'; *yer* 'yer, yeryüzü', 'toprak'.

* * *

Cansız tabiatla ilgili fiillerin incelenmesi sonucunda yapı bakımından altı tür görülmektedir:

I. Basit Fiiller: *aç-, ag-, aḥ- / aḫ- / ak-, al-, at-, bat-, çak-, çal-, çık-, çıla- / çile-, çise-, dam- / tam-, din- / din- / tın- / tiñ-, do- / doğ- / toğ- / tov- / tug-, dön-, es- / is- / iz- / ös-, göy- / köy- / küñ-/ küy-, keç-, kuy-, oyak- / uyag- / uyaḫ- / uyak- / uyuk-, öc- / öç-, ör-, ös-, pus-, sız-, sön-, tın-/ tiñ-, tog- / tov- / tug / tuv-, toz-, yag- / yağ- / yav-, yaḫa / yak-, yal-, yan-, yel- / yil-* vb.

II. Türemiş Fiiller: *açıl-, agın-, agar- / akar-, akıl-, alış-, arıklan-, bulgan-, bulıtlan- / bulutlan-, busar- / pusar-, buzla- (II), depren- / tepren-, erin-, esne-, ewlen-, göler-/köler-, ırgan-, indir-, kapan-, karar-, karlan-, kesil-, körel-, köyür-/küyür-, kürlen-, odur-, oyna-, öçük-, örden- / örten- / örtün-, örlen-, paslan-, serinle-, serinleş-, sızık-, sögün- / söyin- / söyne- / söyün- / süyün-, tañla-, tozar-, tozgır-, tüner-, tüpir- / tüpür-, yağmurla-, yala-, yalan-*

, yalın-, yalıñ-, yalına-, yalıña-, yalınla-, yalıñla-, yalınlan-, yalınlan-, yalınlaş-, yalna-, yarut-, yarun-, yaruş-, yaşla-, yeldir-/ yelpir-, yeler- vb.

III. Birleşik Fiiller

a. Bir isim unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller: *açuk bol-, akar ol-, ay ağıllan-, ay tutul-, aydın ol-, balk ur-/balk vur-, bark ur-, dañ at-/tañ at-, dolu yağ-, dona çek-, erte ağar-/erte çık-/erte doğ- [irte ağar-/çık-/doğ-], eser ol-, gök gürle-, gün açıl-, gün aş-, gün çal-, gün çık-, gün eğil-, gün geç-, gün in-, gün kavuş-, gün sarar-, gün ur-, güneş aç-, güneş bat-, ışıþ vir-, kar yağ-, kara ol-, karañku bol-, karañu ol-, kaş karar-, kırağı düş- /kırağı yağ-, kopmış ol-, krıv/kriv kir-, kuru ol-, kuyaş bat-, kün bat-, küyürgen bol-, pas tut-, tañ belür-,tañ kayın-, tañ öntür-, tañ tañlar-,tañ yarı-, tañ yeri/yiri agar-/tañ yeri/yiri ışı-, teriñ bol-,toz kop-, yağmur in-, yaruk bol-, yel çık-, yel sem-, yer depren-.*

b. Bir fiil unsuru ile bir yardımcı fiilden kurulan birleşik fiiller: *doğa dur-, yaga tur-,kaynayu gel-.*

c.Anlamca kaynaşmış birleşik fiiller: *buz kes-,çakın çak-,çakın ur-, deñiz oyna-,gök delin-,ıldız atıl-/ılduz atıl-,ıldız düş-/ılduz düş-,şimşek çak- / şimşek oyna-/şimşek at-, yel çal-, yel üfür-, yel yürü-, yağmur boşan-, yıldız ak-/yıldız kay-/yıldız uç-, yıldız göç-, yüz döndür-.*

IV. Yansıma Fiiller:

a. Sonu +DA ile biten yansıma fiiller: *bokurda- / fokurda-, cıyırda-, çağılda-, çangırda- / şangırda-, çıngışta-, fışırda-, gürülde-, güvülde-, ışılda-, parılda-, sayırda-, şakırda-, şarılda-, şıpırda-, şırılda-, şorulda-.*

b.Sonu +İr ile biten yansıma fiiller: kökür-, küldür- /küldüre-, üfür-.

c.Sonu +kIr ile biten yansıma fiiller: fışkır-, pürkür- /püskür-.

ç. Sonu +lA ile biten yansıma fiiller: çagıla- /jagıla- /şagıla- /çagla- /çağla-, çatla-, çırla-, gürile- /gürle-, güvle-, ışla-, kürlä- /kürlen-, parla-, şıla-, şırla- /şorla-, täkilä-, yaşla-.

d.Sonu +rA ile biten yansıma fiiller: cıltra- /yaldrı- /yaltra- /yaltrı- /yıldra-, çaldra-, çıkraş- /çokraş-, çokra- /çokura-, kökirä- /kökrä- /kökreş- ,kükre-, saçra-, yoldra- /yoldrı-.

V. Tekerrür Fiilleri: *çisele-,serpele-,serpiştir-.*

VI. Pekiştirilmiş Fiiller: *balkı-,batık-,kop-,serp-/sirp-,yarık-.*

'Türkçede Cansız Tabiatla İlgili Kelimeler' konulu tezimizde ulaşılabilen sözlük ve dizinlerin incelenmesi sonucunda ilk metinlerden günümüze kadar Türklerde tabiata dayalı kültüre ait Türkçe kökenli 384 kadar fiil tespit edilmiştir. Bunlardan 210'u gökle, 61'i yerle, 102'si suyla ve 11'i de madenlerle ilgilidir.

Tabiatla ilgili fiiller de dört bölüme ayrılarak tespit edilmiştir:

I. Gök ve gökle ilgili fiiller: 210

ET: 35(29)

Har.T: 14(6)

Kıp.T: 20(13)

Çağ.T: 6(2)

EAT: 60(42)

Osm.T: 20(11)

Tü.T: 55(32)

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen fiiller: *aruş-, bognakla-, ewlen-, ewüs-, karlan-, kir-, kuzgır-, kürlen-, ör-, örle-, örlen-, örüş-, pürkür-, sawıl-, serid-, sız-, talgır- / talgur-, tañ öntür-, tañ tañlar-, tozar-, tozgır-, tüpir- / tüpür-, üntür-, yaga tur-, yantur-, yaruk bol-, yaşla-, yaşut-, yeldir- / yelpir-, yilbi-, yiltir- / yiltri-.*

Taranan eserlerde sadece Har.T'de görülen fiiller: *balkın-, karañku bol-, komı-, köger-, yeler-, yışna-.*

Taranan eserlerde sadece Kıp.T'de görülen fiiller: *açuk bol-, agın-, akart-, ay ağıllan-, buzla-(II), çıla-, dek dur-, denzin-, kayış-, krıv/kriv kir-, kuyaş bat-, künbat-, kürle-, öyüş-, yel sem-.*

Taranan eserlerde sadece Çağ.T'de görülen fiiller: *işne-, yaruş-.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen fiiller: *agıllan- / ağullan-, aydın ol-, balkur- / balk vur-, bark ur-, bas-, çal-, çatla-, çizgin-, çogla-, dög-, dur-, dutıl- / dutlın-, eser ol-, gün açıl-, gün aş-, gün çık-, güneş aşaga in-, güneş bat-, güneş kalḫ-,güneş yir altına in-, gün in-, gün sarar-, ışıḫ vir-, ışla-, in-, kopmış ol-, oyna-, pus-, saçıl-, savus-, şıla-, tañ belür-, tañ yarı-, tañ yiri agar-, tañ yiri ışı-, tonuk-, toz kop-, yağmur in-, yaktulan-, yel-/yil-, yel çık-, yüri-, yüz döndür-.*

Taranan eserlerde sadece Osm.T'de görülen fiiller: *aç-, balık-, buz kes-, çakın çak-, çakın ur-, çiğsi- / çisi-, gün geç-, gün kavuş-, şakırda-, yağmurla-, yel üfür-.*

Taranan eserlerde sadece Tü.T'de görülen fiiller: *ayazla-, bulan-, çarp-, çisele-, çiyle-, çök-, çözül-, dolu yağ-, dona çek-, durul-, düş-, gök delin-, gök gürle-, güneş aç-, ışılda-, indir-, kapan-, kar yağ-, kavur-, kırağı düş-, puslan-, serinle- / serinleş-, serpele- / serpiştir-, sislen-, şimşek çak-, şimşeklen-, tipile-, yağ-(II), yağmur boşan-, yak-(XI), yıldız ak-/yıldız kay-/ yıldız uç-, yıldızla-.*

Gökle ilgili fiillerden *ag- / ağ-(II), bat-(II) / batgal- / batık-, cıltra- / yaldrı- / yaltra- / yıldra-, çıḫ- / çık-(II), dam- / damla-, dañ at- / dañ yiri at- / tañ at- / tan yeri ağar- , din-(III) / diñ- / tın- / tiñ-, do- / doğ- / tog- / tov-/ tug- / tuv-, dolun- / dulın- / dulun- / tolın- / tolun- / tulın- / tulun-, eri- / erin- / erü- / erüş- / ir- / iri- / iz-, es- / eser ol- / esne- / is- / ös- / öyüş-, geç- / keç-, gürile- / gürülde- / kökire- / köküre- / küldür- / küldüre-, ıldur- / ıltır- /*

yaltır- / yaltıra- / yıldur-, kotanla- / kutanla-, serp- / sirp-, yag- / yağ- / yav-, yaşı- / yaşu- fiilleri Türkçenin bütün devrelerinde görülür.

II. Yer ve yerle ilgili fiiller: 61

ET: 16(14)

Har.T: 6(4)

Kıp.T: 10(4)

Çağ.T: 5(3)

EAT: 17(14)

Osm.T: 5(3)

Tü.T: 12(10)

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen fiiller: *çaldra-, çoglan-, kabşa- / kamşa-, kadruklan-, könük-, küyürgen bol-, saygır- / sayık-, tam-, tamtul-, tutun-, uḏın- / uḏun-, yala-, yalın-/ yalıñ- / yalına- / yalıña- .*

Taranan eserlerde sadece Har.T'de görülen fiiller: *kösen-, köyüklen-, örter-, ul-(II).*

Taranan eserlerde sadece Kıp.T'de görülen fiiller: *buzlan-, çoğdu-, közlen-, titre-.*

Taranan eserlerde sadece Çağ.T'de görülen fiiller: *çörken-, çürge-, yalın(g)a yan-.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen fiiller: *al-, düş-, göy-, gürle-(II), ıgşan-, ırıl-, obrıl-, odur-, oyna-(II), soğul-, sovu-, sögün- / söyin- / söyne- / söyün- / süyün- , yalıñlaş-, yer depren-.*

Taranan eserlerde sadece Osm.T'de görülen fiiller: *çak-, ırgan-, parla-(II).*

Taranan eserlerde sadece Tü.T'de görülen fiiller: *alev al-, çök-, geç-, karar-(III), kay-, kıraçlaş-, kül bağla-, par par yan-, sallan-, soğuş-.*

Yerle ilgili fiillerden *depre- / depren- / tebren- / täprä - / tepren- / tėpren- / tibre- / tipre- / tipren-, dutış- / dutuş- / tutaş- / tutış- / tutuş-, göyin- / göyün- / köyün- / küyün- / küyür-, köydür- / küydür-, obur-/ obru-, öc- / öç- / öçük-, ördän- / örten- / örtün-* fiilleri Türkçenin bütün devrelerinde görülür.

III. Su ve su ile ilgili fiiller: 102

ET: 33(26)

Har.T: 9(8)

Kıp.T: 19(9)

Çağ.T: 3(1)

EAT: 12(10)

Osm.T: 12(8)

Tü.T: 14(11)

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen fiiller: *arıklan-, bulnuk-, çokraş-, egrimlen-, erkeklen- / irkeklen-, kakraş-, katlış-, koguşlan-, kum-, kumuş-, kurga-, kurgır-, kuzı-, örküçlen-, pürkür-, sarkış-, sawruk-, sayramlan-, serkür-, tamçır-, tamuz-, tarmutlan-, taşık-, tekile-, teriñüklen-, yuşul-.*

Taranan eserlerde sadece Har.T'de görülen fiiller: *açıl-, kuy-, saçra-, sızık-, suw çık-, taşıl-, teriñ bol-, yuvlun-.*

Taranan eserlerde sadece Kıp.T'de görülen fiiller: *bıngılda-, çırla-, damın-, dep-, köp-, kultur-, kur-, sark-, şiş-.*

Taranan eserlerde sadece Çağ.T'de görülen fiiller: *kuruş-.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen fiiller: *ak-(II), akar ol-, al-, bulaş-, depren-, dön-, kaynayu gel-, kuru ol-, şorşa-, yüri- / yürü-.*

Taranan eserlerde sadece Osm.T'de görülen fiiller: *akış-, çalka-, dökül-(III), dur-, geç-, irik-, irkil-(III), kayral-.*

Taranan eserlerde sadece Tü.T'de görülen fiiller: *çalkalan-, çekil-, derinleş-, durulaş-, fışırda-, gürülde-, haşla- (III), kükre-(III), sürükle-, şıpırda-, şırılda-.*

Su ile ilgili fiillerden *ab- / ag-(II) / aḥ- / aḫ- / ak- / akıl- / ıg- / ıh- / ık- ,bokurda- / fokurda-, bulga- / bulgaş-, bülgi- / bülgiyü çık- / bülgü-, kayın-/ kayına- / kayna-, sogal- / soğıl- / sugal- / sugul- / suval-* ve *taş-* fiilleri Türkçenin bütün devrelerinde görülür.

IV. Maden ve madenlerle ilgili fiiller: 11

ET: 2(2)

Kıp.T: 4(1)

EAT: 2(2)

Osm.T: 2(1)

Tü.T: 1

Taranan eserlerde sadece ET'de görülen fiiller: *tatık-/tutuk-,yoldra-/yoldrı-.*

Taranan eserlerde sadece Kıp.T'de görülen fiiller: *çoyun-.*

Taranan eserlerde sadece EAT'de görülen fiiller: *egelen-, yonul-*

Taranan eserlerde sadece Osm.T'de görülen fiiller: *cıyırda-.*

Har.T ve Çağ.T dönemlerinde madenlerle ilgili fiile rastlanılmamıştır.

* * *

Tabiat isimleriyle ilgili fiillerin büyük bir bölümünü yansıma (taklîdî) fiiller oluşturur. Yansıma fiiller tek başına anlamı olmayan, sadece tabiattaki çeşitli sesleri ifade eden isimlere dayanmaktadır. Bu isimlerden türetilen fiiller öznesi fiilden etkilenen işsel fiillerdir. Öznenin işi yansımanın anlattığı sesi çıkarmaktır: Gök gürledi. Ön ses olarak Türkçede bulunmayan 'ç, f, ş, z' gibi seslerin ses yansımalarında geniş bir biçimde kullanıldığı görülür.

Suyun türlü akışları için ‘ş’, ‘uçma, fırlama, ekseni etrafında dönme’ hareketleri sırasında havadaki sürtünmeden dolayı ortaya çıkan seslerin adlandırılmasında ise ‘f’ sesi kullanılır. –da-/-de-/-ta-/-te-, -ır-/-ir-/-ur-/-ür-, -kır-/-kir-/-kur-/-kür-, -la-/-le- ve –ra-/-re- ekleri yansımaların hemen hemen hepsine eklenerek taklîdî fiiller türetirler. Bu eklerden özellikle +DA eki ses taklidi kelimelerden fiil yapmakta işlek bulunmaktadır: *bokurda- / fokurda-, cıyırda-, çagıla- / çağla-, çağılda-, çangırda- / şangırda-, çatla-, çıngışta-, çırla-, fışırda-, fışkır-, gürile- / gürle- / gürülde- / güvle- / güvülde- , ışla-, kökire- / kökre- / kökreş-, ışıla- / ışla-, ışılda-, parılda- / parla-, pürkür-/püskür-, sayırda-, şakırda-, şarılda- / şırılda- / şorulda-, şarla- / şırla- / şorla-, şorşa-* vb.

Gökle ilgili fiillerin bir bölümü tekerrür fiilleridir. Türkçede -ala- /-ele- , -ıştır-/-iştir- ile genişleyen fiiller tekerrür ifade eder. Bu ek ile yapılan fiiller iş veya hareketin sık sık yahut sürekli olarak yapıldığını bildirmektedir: *çisele- ‘yağmur serpiştirmek’*, *serpele- / serpiştir- ‘(yağmur)seyrek damlalar hâlinde yağmak’.*

Saadet Çağatay makalesinde ET’de fiilden fiil yapan ve anlam bakımından eklendikleri fiil kökünün anlamını daha da kuvvetli olarak belirten -k-/-kı-/-gı-, -p-/-pi- eklerinin bulunduğunu ileri sürer ve bu eklerle türeyen fiillere ‘pekiştirilmiş fiiller’ (intensive) adını verir.Gökle ilgili fiillerin bir bölümü, pekiştirilmiş fiillerdir: *balkı-*, *batık-,kop-,serp-/sirp-, yarık-* vb.[102]

Tabiatla ilgili fiillerin büyük bir bölümü, oluş bildiren geçişsiz fiillerdir: *agar-/akar-, bulan- / bulaş- / bulga- / bulgan- / bulgaş- / bulnuk- , bulıtlan- / bulutlan-, busar- / pusar-, puslan-, derinleş- / teriñüklen-, durul- / torul- / turul-, esne-, göler-/köler-, ilik-, kabar-, karal- / karañu- / karar-, koyul-, köger-, paslan-, saygır-/sayık-, sogul- / soğıl- / soğul- / sugal- / sugul- / suval-, tozar-, tüner-* vb[103].

---

[102] Çağatay, 1966:116.
[103] Hacıeminoğlu, 1984:71.

Tabiat fiillerinden özellikle gökle ilgili fiillerin sözcük yönünden daha zengin olduğu görülür. ‘(Ay, güneş vb.) batmak, ufkun altına inmek’ kavramı için *ayak- / oyak- / uyag- / uyaḫ- / uyak- / uyuk-, bat-, batık-, dolun- / dulın- / dulun- / tolın- / tolun- / tulın- / tulun-, güneş bat-, gün in-, gün kavuş-, gün sarar-, kayış-, keç-, kir-, krıv / kriv kir-, quyaş bat-, künbat-, sawıl-* ; ‘parlamak, ışıldamak’ kavramı için *balık- / balkı- / balkın- / balk ur- / balkur- / balk vur- / bark ur-, çak-, ıldur- / ıltır-, ışı-, ışıḫ vir-, ışıla- / ışla-, ışılaş-, ışılda-, ışıt-, işne-, komı-, parılda-, parla-, şıla-, yalabı-, yaldıra- / yaldrı- / yaltır- / yaltra- / yaltrı- / yıldra- / yıldur- / yıltıra- / yuldura-, yarı- / yaru-, yaruk bol-, yarun- / yaruş-, yaşı- / yaşu- / yışı-* ve *yışna-* sözcükleri kullanılmıştır.

Tabiatla ilgili bazı fiillerin çok anlamlı olduğu görülür. Bu duruma örnek olan bazı fiiller şunlardır: *ağ-* ‘ (güneş vb. için) sarkmak, aşağı inmek, eğilmek’, ‘ yükselmek’; *çık-* ‘(güneş vb. için) ufukta görünmek, yükselmek, ortaya çıkmak’, ‘(su vb. için) fışkırmak’; *çogla-* ‘(güneş için) parlamak’, ‘(ateş için) parlamak’; *damla-* ‘su azar azar akmak’, ‘az yağmur yağmak’; *dön-* ‘(ay vb.için) kendi ekseni üzerinde veya başka bir şeyin dolayında hareket etmek’, ‘(su için) akışı değişmek’; *geç-* ‘(güneş için) etki yapmak’, ‘(ateş için) sönmek’, ‘akmak, bir ırmak bir memleketten akmak’; *kayna-* ‘ bir sıvı, sıcaklığı belli bir dereceyi bulunca, buhar durumuna geçerek fokurdamak’, ‘ su, yerden şiddetle fışkırmak’, ‘ (deniz vb. için) dalgalanmak’; *yüri-* ‘ güneş doğmak ve hareket etmek’, ‘ (su vb. için) akmak, akıp gitmek’. *Sız-* fiili ise ‘güneş belirmek; (sıvı için) damlamak, akmak ; (kurşun vb.için) erimek, eriyip akmak’ anlamlarıyla gök, su ve madenlerle ilgili fiiller bölümünde yer almıştır.

Türk dilinde VIII. yy’dan XIX. yy’ın sonuna kadar gerek kullanılıp unutulmuş, gerekse halen kullanılmakta olan tabiat kelimeleri Türk kültürünü ve düşünce sistemini yansıtması açısından önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

AKKUŞ, Muzaffer; **Seyyîd Nigârî Dîvânı, (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım),** Niğde Üniversitesi Yay., 1992.

_____; **Kitab-ı Gunya, (İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkıbasım),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1995.

AKSAN, Doğan; "Anlam Alışverişi Olayları ve Türkçe", **TDAY-Belleten** 1961, s.207-273.

_____; " Kavram Alanı- Kelime Ailesi İlişkileri ve Türk Yazı Dilinin Eskiliği Üzerine", **TDAY-Belleten** 1971, s. 253-262.

_____; **Türkçenin Sözvarlığı, (Türk Dilinin Sözcükbilimiyle İlgili Gözlemler),** Ankara Engin Yay., 1996.

_____; **Anadilimizin Söz Denizinde (Sözcükler, İkilemeler, Deyimler, Atasözleri, Terimler Üzerinde Geçmişe de Uzanan Açıklamalar),** İstanbul, Bilgi Yay., 2002.

_____; **En Eski Türkçenin İzlerinde (Orhun ve Yenisey Yazıtları Üzerinde Sözcükbilim, Anlambilim ve Biçembilim İncelemelerinin Aydınlattığı Gerçekler),** İstanbul, Multilingual Yay., 2003.

ARAT, Reşid Rahmeti; **Kutadgu Bilig III İndeks,** İstanbul, 1979.

_____; **Edib Ahmet b. Mahmud Yüknekî: Atebetü'l - Hakayık,** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., TTK Basımevi, 2. Baskı, 1992.

ARGUNŞAH, Mustafa; **Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî: Tuhfe-i Murâdî, (İnceleme-Metin-Dizin),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1999.

ATA, Aysu; **Kısas-ı Rabgûzî, (Giriş-Metin-Dizin),** Ankara, Ankara Üni., (Doktora Tezi), 1995.

_____; **Nāsırü'd-Dīn Bin Burhānü'd-Dīn Rabgūzī: Kısasü'l – Enbiyā (Peygamber Kıssaları),** Ankara, II. Cilt Dizin, 1997.

_____; **Nehcü'l – Ferādīs Uştmaḫlarnıñ Açuk Yolı, (Cennetlerin Açık Yolu),** Ankara, III. Cilt Dizin-Sözlük, TDK Yay., 1998.

ATALAY, Besim; **Dîvanü Lugati't - Türk Tercümesi I, II, III, IV,** Ankara, TDK Yay., 1939-1943.

_____ (çev.); **Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-Lûgat-it-Türkiyye,** İstanbul, TDK Yay., 1945.

_____; **Bergama'lı Kadri Müyessiret-ül-Ulûm (Muyassıratu'l- 'Ulūm), (Tıpkıbasım, Çevriyazılı Metin ve Dizin),** İstanbul, TDK Yay., 1946.

_____; **Türk Dilinde Ana Kelimeler veya Türkçede Türetme Sözlüğü,** Ankara, 1967.

_____; **Abuşka Lûgatı veya Çağatay Sözlüğü,** Ankara, 1970.

_____; **Dîvanü Lûgat-it-Türk Dizini "Endeks",** Ankara, TTK Basımevi, 1986.

AYAN, Hüseyin; **Şeyhoğlu Mustafa Ḫurşîd-Nâme, (Ḫurşîd ü Feraḥşâd), (İnceleme-Metin-Sözlük-Konu Dizini),** Erzurum, Atatürk Üni. Basımevi, 1979.

BANGUOĞLU, Tahsin; "Türkçede Tekerrür Fiilleri", **TDAY-Belleten** 1956, s.111-123.

BARUTÇU ÖZÖNDER, F. Sema; **Alî Şîr Nevāyî: Muḥākemetü'l-Lugateyn, (İki Dilin Muhakemesi),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1996.

_____; **Üç İtigsizler, (Giriş-Metin-Tercüme-Notlar-İndeks- XXX Levha),** Ankara, TDK Yay., 1998.

BİLGİN, A. Azmi; **Nazmü'l- Hilâfiyyât Tercümesi, (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks),** Ankara, TDK Yay., 1996.

BURSLAN, Kıvâmettin; “Nehcü’l-Ferâdis’ten Derlenen Türkçe Sözler”, **TM** c.:IV, 1934, s.169-250.

CAFEROĞLU, Ahmet; **Abū-Hayyān: Kitâb al- idrâk lî-lisân al-Atrâk,** İstanbul, 1931.

_____; “Türk Onomastiğinde Ay ve Güneş Unsurları”, **TDED,** c.:13, İstanbul, 1965, s.19-28.

_____; **Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü,** Enderun Kitabevi, 3. Baskı, 1993.

CANPOLAT, Mustafa; **Behcetü’l-Hada‘ik Fi Mev‘izeti’l-Halâ’ik (Giriş-Yazı Özellikleri-Söz Özellikleri-Söz Yapılışı-Söz Bölümleri-Dizin),** Ankara Üni. (Doktora Çalışması), Ankara, DTCF Kütüphanesi Yazmalar Bölümü no:9, 1965.

_____; **Ömer Bin Mezîd: Mecmū‘atü’n-Nezā’ir,** Dizin, Ankara, 1995.

CLAUSON, Sir Gerard; “Eski Türkçe Üzerine Üç Not”, **TDAY-Belleten** 1966, Ankara, 1967, s.19-37.

_____; **An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth - Century Turkish,** Oxford at the Clarendon Press, 1972.

ÇAĞATAY, Saadet; “Pekiştirilen Fiiller”, **TDAY-Belleten** 1966, s.39-50.

_____; **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler,** “Uygurcada Hendiadyoinler”, Ankara Üni. Basımevi, Ankara, 1978, s.29-66.

_____; **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler,** “Codex Cumanicus Sözlüğü”, Ankara, 1978, s.148.

DEMİRCAN, Ömer; “Türkçede Yansıma Biçimler ve Sözcükler”, IX. Dilbilim Kurultayı 25-27 Mayıs 1995 Bolu, 1996, s.187-204.

_____; “Türkçe Yansımaların Özüne Doğru”, **Dilbilim Araştırmaları** 1996, s.175-191.

DİLÇİN, Cem (düz.); **Yeni Tarama Sözlüğü,** Ankara, TDK Yay., Ankara Üni. Basımevi, 1983.

_____; **Mes'ūd Bin Ahmed Süheyl ü Nev-Bahār, (İnceleme-Metin-Sözlük),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi Yay., S.:51, 1991.

DİLÇİN, Dehri; **Şeyyad Hamza: Yusuf ve Zeliha,** İstanbul, TDK Yay., 1946.

ECKMANN, Janos; **Chatay Manual,** (çev.: Günay Karaağaç), Indiana University Publications, Uralic & Altaic Series, Volume 60, Bloomington 1960 [Karaağaç, Günay; Çağatayca El Kitabı, İstanbul, 1988].

ERASLAN, Kemal; **Alî Şîr Nevāyî: Nesāyîmü'l-Mahabbe Min Şemâyimi'l-Fütüvve** (Doktora Tezi), İstanbul, İstanbul Üni. Edebiyat Fakültesi Yay., 1979.

_____; **Mevlâna Sekkâkî Dîvanı,** Ankara, TDK Yay., 1999.

ERCİLASUN, Ahmet Bican; **Kutadgu Bilig Grameri-Fiil-,** Ankara, Gazi Üni. Yay., 1984.

ERGİN, Muharrem; **Dede Korkut Kitabı II, (İndeks-Gramer),** Ankara, TDK Yay., S.:219, TTK Basımevi, 1963.

ERGÜZEL, M. Mehdi; **Şirvanlı Mahmud: Tarih-i İbn-i Kesîr Tercümesi,** c.:IV **(Sözlük-Dizin),** Ankara, TDK Yay., 1999.

GABAIN, Annemarie Von; **Alttürkische Grammatik, Leibzig,** 1941 [Eski Türkçenin Grameri, çev.: M. Akalın, Ankara, TDK Yay., 3. Baskı, 2000].

GÖLPINARLI, Abdülbâki; "Yunus Emre'de Öz Türkçe Kelimeler", **TM** c.:4, 1934, s.266-279.

GRÖNBECH, Karl; **Komanisches Wörterbuch Türkisher Wortindex zu Codex Comanicus, (İndex),** Copenhagen, 1942 [çev.: Kemal Aytaç: Kuman Lehçesi Sözlüğü, Ankara, KB Yay., 1992].

GÜLSEVİN, Gürer; **Ahmed-i Dâi: Mîftahu'l Cenne, (Dil Özellikleri-Metin-Söz Dizini),** Malatya, İnönü Üni. (Doktora Tezi), 1989.

HACIEMİNOĞLU, Necmettin; **Yapı Bakımından Türk Dilinde Fiiller,** Cönk Yay., Eylül, 1984.

_____; "Türk Dilinin Mantık Sistemi ve Kelime Aileleri", **Türk Kültürü Araştırmaları,** Yıl:28/1-2, 1990, Ankara, 1992, s.179-196.

HAMİLTON, J. Russell; **İyi ve Kötü Prensin Öyküsü,** (çev.: Vedat Köken), Ankara, TDK Yay., 1998.

HATİBOĞLU, Vecihe; "Tarihin Karanlık Dönemleri ve İlk Kültür Sözcükleri", **Türk Dili 34,** 302 (Kasım 1976), s.574-578.

_____; **Türk Dilinde İkileme,** Ankara, Genişletilmiş İkinci Baskı, TDK Yay., Ankara Üni. Basımevi, 1981.

_____; "Ağaç" ve "Su", **TDAY-Belleten** 1972, Ankara, TTK Basımevi, 1989, s.267-273.

İNAN, Abdülkadir; "Dîvanü Lûgat-it Türk'te Şamanizme Ait Kelimeler", **Türk Kültürü,** S:100, Şubat 1971, s.293-297.

_____; **Makaleler ve İncelemeler,** Ankara, 2 Cilt, TTK Yay., 1998.

İZBUDAK, Velet; **El-İdrâk Haşiyesi,** Ankara, TDK Yay., 2. Baskı, 1989.

KAFESOĞLU, İbrahim; **Türk Millî Kültürü,** İstanbul, Boğaziçi Yay., 1986.

KARAAĞAÇ, Günay; **Lutfî Dîvanı, (Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1997.

KARABACAK, Esra; **Eski Anadolu Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, (Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım),** 1995.

KARAHAN, Leylâ; **Erzurumlu Mustafa Darîr: Kıssa-i Yûsuf, (Yûsuf u Züleyhâ),** Gazi Üni. (Doktora Tezi), Ankara, 1985.

KARAMANLIOĞLU, A. Fehmi; **Seyfi Sarâyî Gülistan Tercümesi,** (Kitâb Gülistan bi't-Türkî), Ankara, 1989.

KARASOY, Yakup; **Şiban Han Dîvânı, (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1998.

KÂŞGARLI MAHMÛD; **Dîvânü Lugâti't-Türk,** İstanbul, Kabalcı Yayınevi, 2005.

KAYA, Ceval; **Uygurca Altun Yaruk, (Giriş-Metin-Dizin),** Ankara, TDK Yay., 1994.

KAYMAZ, Zeki; **Âşık Paşa: Garib-Nâme, (Dil Özellikleri-Kısmî Transkripsiyon-Söz Dizini),** (Doktora Tezi), Malatya, 1989.

KORKMAZ, Zeynep; "Eski Anadolu Türkçesinde Aslî Ünlü (Vocal) Uzunlukları", **Ankara Üni. DTCF Dergisi,** c.:26, 1968, s.46-66.

_____; **Sadru'd-dîn Şeyhoğlu: Marzubān-Nāme Tercümesi, (İnceleme -Metin-Sözlük-Tıpkıbasım),** Ankara, Ankara Üni. DTCF Yay., Ankara Üni. Basımevi, 1973.

_____; "XI-XIII. Yüzyıllar Arasında Oğuzca", **TDAY-Belleten** 1973-1974, s.41-48.

KÜLTÜRAL, Zühal, BEYRELİ, Latif; **Şerîfî Şehnâme Çevirisi** IV. Cilt (Sözlük), Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1999.

MANSUROĞLU, Mecdut; Ahmed Fakih: **Çarhname, Dört Levha ile,** İstanbul, Pulhan Matbaası, 1956.

OLCAY, Selâhattin; **Ebu'l-Leyṯ Semerkandî: Teẕkiretü'l-Evliyā (Tercümesi), (İnceleme-Metin-İndeks),** Ankara, Ankara Üni. Basımevi, 1965.

ORKUN, H. Namık; **Eski Türk Yazıtları IV, "Sözlük",** İstanbul, TDK Yay., Alâeddin Kıral Basımevi, 1941.

ÖLMEZ, Zuhal Kargı; **Mahbûbü'l-Kulûb, (İnceleme-Metin-Sözlük),** (Doktora Tezi), Ankara, 1993.

ÖZKAN, Mustafa; Mahmûd b. Kādî-i Manyās: **Gülistan Tercümesi, (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük),** Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, TDK Yay., 1993.

ÖZYETGİN, A. Melek; **Altın-Ordu, Kırım ve Kazan Sahasına Ait Yarlık ve Bitiklerin Dil ve Üslûp İncelemesi, (İnceleme-Metin-Tercüme-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım),** Ankara, TDK Yay., 1996.

_____; **Ebū Ḥayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi,** Ankara, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi: 3, Köksav, 2001.

PARLATIR, İsmail; **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü,** Ankara, Yargı Yayınevi, 2006.

SAĞOL, Gülden; **Harezm Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi, (Giriş-Metin, Sözlük ve Tıpkıbasım),** II. Kısım: Sözlük-Dizin, (Yay.: Ş. Tekin-G.A. Tekin), Harvard Üni. Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.

TATÇI, Mustafa; **Yûnus Emre Dîvânı, (İnceleme-Metin),** II. Cilt, Gazi Üni. (Doktora Tezi), Ankara, 1990.

TAYMAS, Abdullah Battal; **İbnü-Mühennâ Lûgati,** (İstanbul nüshasının Türkçe bölüğünün endeksidir), İstanbul, 1934.

TEKİN, Şinasi; **İştikakçının Köşesi, (Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler),** İstanbul, Simurg Yay., 2001.

TEKİN, Talât; **Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler,** Ankara, Hacettepe Üni. Yay., 1975.

_____; **Orhon Yazıtları,** 1988.

_____; **Tunyukuk Yazıtı,** Ankara, Simurg Yay., 1994.

_____; **Orhon Yazıtları, (Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk),** İstanbul, Yıldız Dil ve Edebiyat I, 2003.

TEPELİ, Yusuf; **Dervîş Muhammed Yemînî: Fazîlet-Nâme II, (Gramatikal Dizin),** Ankara, TDK Yay., 2002.

TİMURTAŞ, Faruk K.; **Süleyman Çelebi: Mevlid,** [Vesîlet-ün-Necât], İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1970.

_____; **Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl, (Gramer-Metin-Sözlük),** Ankara, Akçağ Yay., 2005.

TOKATLI, Ümit; **Pîr Mehmed b. Evrenos b. Nūreddîn Ża'îfî: Kitāb-ı Bostān-ı Nasayîḥ,** Kayseri, Erciyes Üni. Yay., 1996.

TOPALOĞLU, Ahmet; **Muhammed Bin Hamza: XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Satır-Arası Kur'an Tercümesi,** II. Cilt, Sözlük-Dizin, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1978.

TOPARLI, Recep; **Kitâb-ı Mukaddime-i Ebu'l-Leysi's-Semerkandî, (Transkripsiyonlu Metin-İndeks-Orijinal Metin),** Erzurum, Atatürk Üni. Yay., 1987.

_____; El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-lûgati't-Türkiyye (Şekil Bilgisi Özellikleri-İndeks), **Türk Dünyası Araştırmaları,** Şubat 1988 (I).

_____; **İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn,** Ankara, TDK Yay., 1992.

_____; **Ed-Dürretü'l Mudîyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye,** Ankara, TDK Yay., 2003.

_____, ÇÖGENLİ, M. Sadi, YANIK, Nevzat H.; **El-Kavânînü'l-Külliyye li-Zabti'l-Lûgati't-Türkiyye,** Ankara, TDK Yay., 1999.

_____; _____; _____; **Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî,** Ankara, TDK Yay., 2000.

_____, VURAL, Hanefi, KARAATLI, Recep; **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü,** Ankara, TDK Yay.:835, 2003.

TÜRKAY, Kaya; **Ali Şîr Nevāyî: Bedâyi'u'l-Vasat, (İnceleme-Metin-Dizin),** (Doktora Tezi), Ankara, 1988.

TÜRK DİL KURUMU; **XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü,** Ankara, 3. Baskı, 8 Cilt, 1963-1972.

_____; **Türkçe Sözlük,** Ankara, Yeni Baskı, 2 Cilt, TTK Basımevi, 1988.

YALTKAYA, M. Şerefettin; “Mevlana’da Türkçe Kelimeler ve Türkçe Şiirler”, **TM** c.: 4, İstanbul, 1934, s.111-155.

YÜCE, Nuri; **Mukaddimetü’l-Edeb Ḫvārizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası, (Giriş-Dil Özellikleri-Metin-İndeks),** Ankara, 1988.

ZÜLFİKAR, Hamza; **Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler, (İnceleme-Sözlük),** Ankara, TDK Yay.: 628, 1995.

ÖZET

[AKGÜL, Hale Nur]. [Türkçede Cansız Tabiatla İlgili Kelimeler], [Yüksek Lisans Tezi], Ankara, [2008].

'Türkçede Cansız Tabiatla İlgili Kelimeler' konulu tezimizi hazırlamadaki amacımız, Türk milletinin tabiata dayalı söz varlığının tespit edilmesi olmuştur.

Tabiat isimlerini verme ve kullanma bakımından Türk milletinin düşünce sistemini bir yönüyle yansıtmak da diğer bir amacımız olmuştur. Bu sebeple VIII. yüzyıldan XIX. yüzyıl sonuna kadarki Türk dilinin çeşitli tarihî dönemlerinde yazılmış belli başlı sözlük ve dizinler incelenmiş ve farklı sonuçlar ortaya çıkmıştır.

Tabiat kelimeleri başlangıçtan günümüze kadar Türk kültüründe yer almıştır. Bazıları kutsallaştırılmış, bazıları teşbih (benzetme) unsuru olarak kullanılmış, bazıları ise 'özel isim', 'yer ismi', 'ırmak ismi', 'yıldız-gezegen ismi' ve 'câriye-köle ismi' olarak kullanılmıştır.

Türkçede cansız tabiatla ilgili isimler renkleri, çıkardıkları sesleri ve niteliklerine göre çeşitli isimler almıştır.

Türkçede cansız tabiatla ilgili kelimeler Türk milletinin düşünce sistemini ve kültürünü yansıtması açısından önemli bir yere sahiptir.

Anahtar Sözcükler

1. Tabiat

2. Gök

3. Yer

4. Su

5. Maden

ABSTRACT

[AKGÜL, Hale Nur]. [Words Connected with Lifeless Nature in Turkish], [High Licence Thesis], Ankara,[2008]

Our object in preparing our thesis named 'Words connected with Lifeless Nature in Turkish' is to prove the word existence of Turkish people about the nature.

Another goal of us is to reflect the way of thinking of the Turkish nation in terms of using nature names. That's why all of main vocabulary and indexes which are written pieces created in different periods of the Turkish language are examined starting from 8 century until the end of 19th century and different outcomes appeared.

Nature words has from beginning until now in Turkish culture. Some of them are blessed, some are used for metaphor element and some of them are used such as 'proper name', 'place's name', 'river's name', 'star-planet's name' and 'slave's name'.

Words connected with lifeless nature in Turkish are given various names in according to their colours, sounds and qualities.

Words connected with lifeless nature in Turkish has important place because of to reflect the thinking system and culture of the Turkish nation.

Key Words

1. Nature

2. Sky

3. Ground

4. Water

5. Mineral